

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԵՒ

ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ*

Հիմա, սովյալներու տեղ, ջարդին զոհները կային, որբերու և այրիներու հսկա բանակ մը, որ Պոլսեն ճար կսպասեր: Ավելի ահա՝ վոր էին հիմա կարիքները և միջոցները ավելի դուշըն: Պետք էր կազմակերպել նպաստի գործ մը լայն չափերու մեջ, և այդտեղ ևս արգելքները քիչ չէին:

Նվ սակայն այդ գործը գլուխ ելավ: Մարմին առավ նպաստից հանձնաժողովը:

Նպաստի գործը փառքի տիտղոս մը կսկսե իրեն համար Օրմանյան: Ան հպարտ է, որ իր պատրիարքության տարիներուն ոչ մեկ ճիգ խնայած չէ օգնության հասնելու համար կարոտյալներուն, մանավանդ գավառի կարոտությանց: Իր մեծագույն հաջողություններն մեկը կհամարե նախ տեղի տված լրլլալ պետական խոշընդոտներու՝ հանրային գութին դիմելու ատեն: Հետո, հպարտ է, որ կրցավ շարժման մեջ դնել հանրային խղճմտանքը՝ հաց հասցնելու համար գավառ:

Վայրկյաններ կան ժողովուրդներու կյանքին մեջ, երբ ազգը մեկ զանգված կդառնա: Հոգեկան պատանջները կքանդվին դասերու միջև. «Աչքն հեռու, սրտն հեռու» խոսքը պահ մը իր ուժը կկորսնցնե, և գավառի ցավերը կերթան արձագանք գտնել ամենուրեք: Այդպես եղավ ջարդերն հետո ալ, երբ հայկական գավառը կգալարվեր կարիքներու ճանկին մեջ, օջախը մարած, մառանը դատարկ, փողոցները որբերով լեցուն:

Այդ պահուն էր, որ Օրմանյան կստիպվեր դիմել կուշտ մարդոց խղճմտանքին:

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1961 թվականի № 5-ից, 2-ից և 3-ից:

Նպաստի գործը կարելի չէր գլուխ հանել սակայն տեղական միջոցներով, ինչպես որ կարելի չէր եղած Սովետաց հանձնաժողովի ատեն ալ: Հարկ եղավ դիմել ոչ միայն Թուրքիո, այլև արտասահմանի հայության ալ կարեկցությանը, և արդարև ամեն տեղի օգնություն հասավ: Օրմանյանի տված հաշիվներն կերևա, որ Պոլսի ու ունեւոր գավառները չեն կրցած լայն մասնակցություն բերել: Եվրոպայի, Ամերիկայի և մյուս շրջաններու հայ գաղութներն ալ մեծ դոմարներով չէ որ կերևան նպաստի ցուցակներուն մեջ: Փոխարեն՝ Արևելյան Հայաստանի հայությունը ավելի աղատածն է եղած:

Օրմանյան պարծանքով կհիշե, թե կրցած է այդ կերպով 82 447 ոսկի հավաքել, գումար, որ գերազանցած է նախընթաց որևէ հանգանակություն, մեջն ըլլալով և Սովետաց հանձնաժողովինը, ավելի քան տասնամյակ մը առաջ:

Օրմանյանի պատրիարքության շրջանին հավաքված սույն 82 447 ոսկին 12 տարվան ընթացքին ծախսված է 79 389 ոսկի, որով սնդուկի մեջ պատրաստ կմնար, հրաժարման օրը, 3049 ոսկի: Ծախսված այս գումարն գավառի կարիքներուն հատկացված է մեծագույն մասը, այսինքն 72 989 ոսկի:

Արդարև, գավառի կարոտյալներուն իբր նպաստ բաշխված է 27 858 ոսկի (Վանի կարոտյալներուն՝ 5980, Մուշի, 3843, Բաղեշի՝ 1476, Զեյթունի՝ 1253, և այլն):

Ձանազան կուսակալությանց մեջ բացված են 36 որբանոցներ, որոնցմե 11-ը՝ Կիլիկիո, 7-ը՝ Վանի, 5-ը՝ Բաղեշի և 13-ը՝ ուրիշ կուսակալությանց մեջ, և ասոնց համար ծախսված է 30 048 ոսկի (Մուշի որբանոցնի-

րուն՝ 3372, Մարաշի՝ 2318, Զեյթունի՝ 1648, Եղեսիո՝ 1559, Սեբաստիո՝ 1545, Սալնապատի՝ 1403, Վարազի՝ 1218, Դիարբեքիրի՝ 1116, Արաբկիրի՝ 1106, Գլակի՝ 1001, և այլն)։

Գավառական դպրոցներու համար հատկացված է 10 189 ոսկի, որմէ 1390՝ Զեյթունի, 1002՝ Սղերդի, 603՝ Բաբեքդի, 546՝ Ալաշկերտի, 537՝ Չարսանջաքի, 495՝ Մարաշի, 445՝ Բալուի, 345՝ Մալաթիո, և այլն։

Այս ծախքերէն զատ, 2820 ոսկի՝ հատկացված է գավառի զանազան առաջնորդարաններուն, 1112՝ աքսորի և բանտի մեջ դտնվողներուն և 962՝ զանազան կարոտութեանց։

Ինչպէս այս թիւերէն կերևա, շատ քիչ գումար ծախսված է Պոլսո կարիքներուն։ Դուրսն են եղած նույնպէս ծախսերու համար տրամադրված գումարները։

Նպաստի գործին համար իր կատարած աշխատանքով Օրմանյան կպարծի նաև այլուր. «Հանրային խեղճութեան հանդեպ կարեկից և նպաստող և հոգացող ըլլալու լուսավոր փաստ մըն է նպաստից գործը, որ տասներկու տարիներու մեջ ութսուն և երեք հազար օսմանյան ոսկիւ գումարի հանգեցավ, և որով կարոտներ և որբեր, դպրոցներ և վիճակներ լիովին օգտվեցան, զրեթև բո-

վանդակ իմ անձնական նախաձեռնութեամբ»¹¹⁴։

Եւ սակայն պետք է նշել, թէ գումարները, որ հավաքվեցան և ծախսվեցան դավառի կարոտութեանց համար, բավական չէին կարիքին առջև։ Հայ ժողովուրդը շատ ավելի կրնար տալ, քան ինչ որ տվավ տասներկու այդ տարիներուն մեջ։ Հայ հարուստները, որոնք Ազգին կողորմին բարերար կոչվելու համար, և հանդիսավոր առիթներ կորստան, որպէսզի իրենց քսակը բանան և անմահանան, նվազ առաւտածեոն եղան, երբ զրկված էին փառավորվելու հնարավորութենէն, երբ աշխարհ պիտի չիմանար լրիւ իրենց բարերարութիւնը։

Բայց եթէ գութի գործը, Օրմանյանի պատրիարքութեան տարիներուն, համեստ եղավ և կարելի է ըսել նույնիսկ ճշմարիտ, իր ծավալով, բաղդատմամբ ծով կարիքներուն, որոնց ճիրաններուն մեջ կտառապէր մանավանդ գավառի հայութիւնը, փոխարին՝ անստգլուտ եղավ իր մատակարարութիւնը։ Արդարև, իր գործունեութեան ոչ մեկ մարզին այնքան ճիւղակեցան դուրս չեկավ Օրմանյան, որքան նպաստի գործին, և իր անբիրի հաշվետվութեամբ կարկամեցուց բոլոր խժեթաները, ինչպէս պիտի տեսնենք հետո։

9. ԱՐՄԱՇԻ ՀՈՒՆՁՔԸ

Թե կարգ մը խավեր հաշտ աչքով չէին դիտեր հոգեւորականներու երիտասարդ սերունդը, որ կհասուննար Արմաշի դպրեւանքին մեջ՝ կերելի շնական հրճվանքին, զոր ունեցած էին Բարթողիմէոս և Նուրյան, որոնք Իզմիրլյանի աքսորին հետո պահ մը վարեցին Ազգը, մեկը իբրև տեղապահ, և մյուսը իբրև Ազգային վարչութեան ատենապետ, չքացած կարծելով Արմաշը, որ իրենց աչքին փուշն էր։ Անոնք բացեիքաց կըսէին, թէ դեմ են, որ դպրեւանք մը պահվի վարդապետներ հասցնելու համար. ի՞նչ հարկ այդքան ծախքերու, կըսէին, երբ վարդապետներ կրնան պատրաստվիլ փոքրավոր մնալով քանի մը տարի հպիսկոպոսներու մոտ։ Եւ անոնք վճռեցին Արմաշի դպրեւանքը փակել։

Կսկիծը իրենց սրտին մեջ, Օրմանյան և Դուրյան սրտի կսկիծով հեռացան հետեւաբար Արմաշէն, Զավեն վարդապետին հանձնելով վանքը։

Դավադիր քիւրքին հրճվանքը կարճ տևեց սակայն։ Օրմանյան պատրիարք պիտի ըն-

տրվիր շուտով և հիմնիվայր պիտի շրջէին բոլոր դավերը։

Դժնդակ այդ վարկչանին ակնարկելով, Օրմանյան կըսէ. «Կարեւոր հարված մըն էր, զոր Զամիշյան տեղապահ ու Նուրյան ատենապետ 1896 հոկտեմբերին ինձի պատճառեցին, երբ հայտարարեցին Դպրեւանքի «Հոգւոց»-ը ըսել, սակայն բախտը այնպէս բերավ, որ երեք շաբաթ հոգը ինձի վիճակեցավ իրենց տարօրինակ հայտարարութեան «Հոգւոց»-ն ըսել։ Դպրեւանքը վերականգնացնելու առիթը կստանայի պատրիարքական ընտրութեամբ, և հնար չէր, որ նոր պաշտոնիս կարեւորագույն գործը չհամարէի Դպրեւանքի հարատեւութեան աշխատանքը, և բարեկարգութեան և զարգացման միջոցները պատրաստել»¹¹⁵։

Հազիւ նստած Պատրիարքական Աթոռին վրա, Օրմանյանի առաջին հոգեւորական մեկն եղավ վերականգնողացի Արմաշը, և այս-

¹¹⁴ «Խոհ» և «Խոսք», էջ 27։

¹¹⁵ Անդ, էջ 271։

պիտոյի հնարավորություն տալ անոր, որ պետքի կարենա զուլգ մը տասնյակ տարիներ և շարունակել գործը, որուն հիմքը ինքն էր դրեր:

Օրմանյան ձեռնարանեն մեկնած ատեն բաց մը կթողուր ետին: Մեկը չկար, որ փոխարեններ զայն: Արմաշի պարագան նույնը չէր: Դպրեմանքեն բաժնված պահուն Դուրյան մը մնացեր էր տեղը, որուն գործակցած էր ամբողջ վեց տարի, և զոր լրիվ կճանչնար:

Խառնվածքով ու նկարագրով, պատրաստությամբ ու նախասիրություններով բոլորովին տարբեր մարդիկ էին Օրմանյան ու Դուրյան: Իրենց գործակցության վեց տարիներու ընթացքին ունեցեր էին նաև փոքր թյուրիմացություններ: Բայց հիմա, որ Պոլսո Պատրիարքության կոչվելով բոլորովին կհեռանար իր սիրած Դպրեմանքեն, Օրմանյան անշուշտ Դուրյանի միայն կրնար վերստահիլ զայն:

Օրմանյան, արդարև, աչքը ետև չմեկնեցավ Արմաշին: Դուրյան իր տեղը պիտի մնար իբրև վերատեսուչ: Փոքր սփոփանք չէր այդ դաստիարակի մը համար, զոր իր սիրական բեմեն կառնանքեն, նետելու համար խորթ ասպարեզի մը մեջ: Պատրիարքությունը այդ խորթ ասպարեզն էր: Եվ մյուս սփոփանքը, որ կմնար իրեն, այն պարագան էր, որ իբրև Կոստանդնուպոլսո պատրիարք, վանահայրն ինքն էր Արմաշի և կրնար միշտ իր հոգածության տակ պահել զայն:

«Դուրյանի գլխավոր ասպարեզը պիտի ըլլար Դպրեմանքի ներքինն և ուսումնականը,— կրսն Օրմանյան,— իսկ արտաքինն ու նյութականը, այսինքն պաշտպանությունն ու դրամականը ինձի կմնար հոգալ, ճարել և ժամանակին հասցնել: Դպրեմանքի նախնական կազմակերպության ատեն վանահայրությունը Կոստանդնուպոլսո պատրիարքներուն վերապահվեցավ, այլ պարզ անվանական էր այդ կոշումը՝ Դպրեմանք Պատրիարքության Կոստանդնուպոլսո դրությունը արդարացնելու համար: Ես նույնպես չէի կրնար ըլլալ, քանի որ կազմին ու վարիչը եղած էի, և նոր պաշտոնովս նախնական դիրքս ավելի ևս կընդարձակվեր: Այս դրության համեմատ գործի ձեռնարկվեցավ, և այսպես ալ շարունակեց պատրիարքության երկուտասանամյա տևողության ժամանակ»¹¹⁶:

Ութը տարի, 1896-են մինչև 1904, Դուրյան առանձին վարեց Դպրեմանքը: Օրմանյանի

հետ 13 վարդապետներ պատրաստեր էին: 14 նորեր ինք առանձին հասցուց իր շրջանին:

Դուրյանի մեկնելուն հետո, Արմաշի հասցուցած սերունդեն երեքը հաջորդաբար վարեցին Դպրեմանքը. Թորգոմ՝ 1904—1907, Բարգեն՝ 1907—1909, որուն ալ հաջորդեց Մեսրոպ Նարոյան և վարեց 1909-են մինչև տարագրություն:

Օրմանյան հպարտ է ոչ միայն սերունդին համար, որ հասունցավ ուղղակի իր շունչին տակ, այլ նաև անոնց համար, զորս Արմաշ տվավ Ազգին իր հաջորդներուն օրով և որոնք պիտի երթային կյանք տալ գավառի թափուր թեմերուն, առանց համեմատելու երազելու Ոսփորի գեղածիծաղ ափերուն վրա:

Օրմանյան, երբ 1907-ին հետադարձ ակնարկ մը կնետեր Արմաշի հասցուցած բերքին վրա, կգրեր հպարտությամբ. «Դպրեմանքի աշակերտներուն ունեցած օգտակարությունն ակներև կհայտնվի այնու, որ գավառական պաշտոններու հանձնառու կամ հարմարավոր եկեղեցականներ չգտնվելուն պատճառով անդատին 1879 տարին Կեդրոնական վարչությունը պարտավոր եղավ անոնց հանձնել գավառական պաշտոններ, չնայելով իսկ, թե տակավին նորահասներ են, և եթե դպրեմանքիներն չլինեին, գավառական պաշտոններ բոլորովին անխնամ մնացած պիտի ըլլային: Այսօր ալ (1907 ապրիլ) բազմաթիվ վիճակներու առաջնորդները կամ տեղապահներն անոնցմէ են, Խարբերդ, Կարին, Ադանա, Շապին, Բիլե-ճիք, Բայազիտ, Ամասիա, Արաբկիր, Քղի և Մարաշ դպրեմանքիներով կհոգան: Ինչ-մի, իզմիլ և Ադանա օգնականներ կան: Տրապիզոն, Մուշ, Ռոդոստո, Սղեղ, Զանկ, Երզնկա, Ակն, Գասթամունի, Բանդրմա գրպրեմանքի առաջնորդներ ունեցան. Արմաշու դպրեմանքը, Սոս դպրանոցը, Պատրիարքարանի կրոնական դիվանը դպրեմանքիներով կդառնան, և մայրաքաղաքիս եկեղեցիներն քանիններուն քարոզիչներն անոնցմէ են»¹¹⁷:

Արմաշ թարմ հոսանք մը կրեիր Զայ եկեղեցիներն ներս: Ժիշտ է, որ իր հասցուցած սերունդը երբ վանքեն կմտներ աշխարհ, անփորձ էր դեռ դուրսի կյանքին: Դեռ չէր ճանչնար լրիվ ժողովուրդը, զոր հովվելու կուգար: Աղկե՝ առաջին օրերու իր փութկոտությունը: Եվ աղկե չաև որոշ քննադատություններ և ակնարկություններ մամուլի էջերին:

¹¹⁶ «Խոհր և խոսք», էջ 272:

¹¹⁷ Մաղաֆա աբխազական, «Դպրեմանք», «Ամսնուն տարեցույց», Կոստանդնուպոլիս, 1908, էջ 28:

Ադոնց ակնարկելով և որ կզրկե Օրմանյան-«Ինչ որ ավելի դպրեվանքցիներուն դեմ գրվեցավ կամ լավեցավ, մասամբ ինքնահավան մեծամասնության, և մասամբ ալ լայնամիտ վարդապետության գաղափարներուն կապականին: Երկու կետերն ալ ավելի երկտասարդական հավակնության, քան թե մոլի ու մոլար ուղղության հետևանք են, որք աճեցուն տարիներու և փորձառու տագնապներու ներքև իրենց շահավորության կվերածվին, և տեսականին մեջ զգացված առավելության գիտակցությունը, գործնականին մեջ տեսնված նվազումիցամբ կբարեխառնվի շուտով: Բնության ընթացքովն իսկ առաջին հասակին խստերախ աշխույժը վերջին տարիներու խոհուն հանդարտության կփոխվի, և զայդ յուրաքանչյուր անհատ իր անձին փորձովն իսկ գիտե: Դպրեվանքի սաներն ալ պետք է այժման այդ ստուգության համոզվին, և եթե առավելագույն ուսման պարծանքը կուղեն արդարացին, պետք է առավելագույն խոհականության արժանիքն ալ կցորդեն: Ասով կարդարացնեն իրենց դաստիարակ հաստատությունը, ասով կապահովեն իրենց կոշման արդյունավետությունը»¹¹⁸:

Օրմանյան հպարտ է հետևաբար դերին համար, զոր ունեցավ Արմաշ. «Ուրախ եմ, որ Դպրեվանքը գովելի և պայծառ հիշատակ մը թողուց յուր ետևեն, աշխատասեր ու զարգացած ու ոգևորյալ պաշտոնյաներ նվիրեց Աղգին, քարոզչական ճյուղին մեջ հմտալից և քաջագուտ ուղղություն մը սկզբնավորեց, և մինչև այսօր Դպրեվանքը և դպրեվանքցիները գովեստով կհիշվին ամենուն կողմն: Աշխատությունը քաղցր է, երբոր արդյունավետությամբ կպսակվի. ա՛յս է իմ ալ մխիթարությունը, և մինչև աստիճան մը նաև իմ պարծանքը»¹¹⁹:

Եվ Օրմանյան նույնիսկ իրավունք կուտա իրեն՝ Արմաշի իր տարիները նկատելու ամենեն պաղարեններն իր կյանքին. «Կենացս մեծագույն և արդյունավորագույն գործը սեպած եմ Դպրեվանքի աշխատությունս. իբր գի կրցամ եմ Եկեղեցվու և Աղգի համար օգ-

տակար անհատներ պատրաստել, որոնք խոսուն փաստեր են տարված աշխատությունց»¹²⁰:

Շահեկան է դիտել տալ, թե Արմաշի վանահայրությունը կամ տեսչությունը տեսակ մը նախադուռ եղած է նվիրապետական բարձրագույն Աթոռներու հասնելու, սկսած անցյալ դարեն: Ստեփանոս Աղավնի երկիցս ընդհատած է վանահայրության պաշտոնը Պոլսո պատրիարքությունը վարելու համար 1831—1839 և 1840—1841. Մատթեոս Զուհաճյան, փոխարեն, պատրիարքութենեն հրաժարելու ետքն էր, որ Արմաշի վանահայր եղավ 1853-ին. Ստեփանոս Մաղաքյան Արմաշի վանահայրութենեն եկավ պատրիարքական տեղապահի պաշտոնը վարելու համար Պոլսո մեջ 1863-ին. Խորեն Արզգյան վանահայր էր, երբ Պոլսո պատրիարք ընտրվեցավ 1888-ին. Օրմանյան ևս Արմաշի փոխ-վանահայրութենեն ուղղակի Պոլսո պատրիարքության անցավ 1896-ին: Եղիշ Դուրյան, որ 1909—1910 Պոլսո պատրիարքությունը վարեց, և 1921—1930 Երուսաղեմինը, նույնպես Արմաշի փոխ-վանահայր և վերատեսուչ եղեց էր 1896—1904: Զավեն Տեր Եղիայան, Մեսրոպ Նարոյան և Գարեգին Խաչատուրյան, որոնք նույնպես վերատեսուչ կամ տեսուչ եղեր էին Արմաշի մեջ, հետագային Պոլսո պատրիարք եղան, իսկ Թորգոմ Գուշակյան Դուրյանի հաջորդեց Երուսաղեմի Աթոռի վրա, և Բաբգեն Կյուլեսերյան աթոռակից կաթողիկոս եղավ Կիրիկիո:

Դպրեվանքը վաղուց է չկա, ինչպես չկա Արմաշ գյուղը, ինչպես չկան բոլոր այն վանքերը, որոնց խոցերուն մեջ հայ միտքը երբեմն լույս կբամբեր ու բոլոր այն գյուղերը, որոնց մեջ հայ ավանդությունները դեռ կալվալային:

Չկա և Չարխափանը, որուն կվազեր հայ ժողովուրդը հրաշք աղերսելու Աստվածածնի ու Խաչի տոներուն:

Քայց կա ինքը հայ ժողովուրդը, միշտ լույսի ծարավ, միշտ իր ստեղծագործ ճիգին մեջ:

10. ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

Մինչև Օրմանյանի ժամանակները, արտասահմանի բոլոր հայ գաղութները Պոլսո Պատրիարքության կապված էին և Պոլիսն էր, որ կհոգար անոնց հոգևոր կարիքները, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գիտությունը և հավանությունը: Պահ մը եղավ, որ Պոլսո

Պատրիարքության համար դժվար եղավ անոնց պատասխանատվությունն ստանձնել:

Օրմանյան, խոսելով հայ գաղութներու կազմության մասին Եվրոպայի և Ամերիկայի զանազան քաղաքներուն մեջ, կըսե. «Պարագա մը ևս հիշենք, որ յուր պարզության մեջ ժամանակին հանգամանքը և վար-

¹¹⁸ «Ամենուն տարեցույցը», էջ 29:

¹¹⁹ «Ետհը և խոսք», էջ 160:

¹²⁰ Անդ, էջ 271:

շուրթյան հոգին լայլ կալատկերացնե: Բավական ժամանակե ի վեր հայ առևտրականներ սկսած էին հաստատվել Եվրոպայի զանազան կեդրոնները, Մանչեստր, Փարիզ, Մարսիլիա, Անվերս, ևս և Հյուսիսային Ամերիկո քաղաքները, որոնք ընդհանրապես տաճկահայեր էին և անոնց հոգևոր պետքերը Կոստանդնուպոլսո պատրիարքին կողմի կհոգացվեին, և արտասահմանի գաղութներ Կոստանդնուպոլսո թեմեր կենկատվեին, որոնց մեջ հայ մնալուն մատուռներն ետքը հայ եկեղեցիներն ալ սկսած էին շինվել, ինչպես Անգլիո Մանչեստր, Ամերիկո Ուտոր և Գաղղիո Փարիզ, և ուրիշ քաղաքներ»¹²¹:

Օրմանյան կրսե, թե Պոլսո Պատրիարքութունը դժվար կացության սկսավ մատնվել այն օրեն, երբ արտասահմանի հայության ծոցին մեջ սկսավ ծավալ գտնել հայ հեղափոխական շարժումը և սկսան լույս տեսնել հայերեն թերթեր, որոնք ուժ կուտային այդ շարժման, վրդովման մատնելով Սուլթանը և ստիպելով գայն, որ միջոցներ խորհի առաջը առնելու համար հայոց կողմի փորձվող ծրագիրներուն: Պատրիարքարանի դիրքը ավելի ևս սկսավ դժվարանալ, երբ պտուղ չտվին Համիդի փորձերը հորդորներով և խոստովանելով սիրաշահելու գրգռված արտասահմանը, և երբ ձեռնունայն ետ դարձան զանոնք խրատելու համար արտասահման ղրկված պատվիրակները, ձախողություն, որ պատճառ կղաղնար Համիդը ստիպելու, որ այս անգամ ալ հայոց Պատրիարքարանը ճնշե:

Նոր վարչության գործի գլուխ անցած ասունը, — կգրե Օրմանյան, — այդ կացությունը բուռն և սաստիկ աստիճանի հասած էր: Արթուրիքը, քաջաիրված վարչության խոհական ընթացքեն՝ սկսավ անկե պահանջել, որ կուսակցական կեդրոնները խափանե, գործիչները շահի կամ զսպե, մեկ խոսքով անհետ ընե Ազգին մեջ մուծված և արտասահմանե եկած շարժումի հոգին: Օրմանյան գործին անհնարությունը գիտակ՝ ջանաց իրմե հեռացնել այդպիսի հանձնառություն մը, թեպետ Տատյան ատենապետ մինչև աստիճան մը միտյալ էր հանձնառու ըլլալ»¹²²:

Օրմանյան կականարկե Տատյան Հարություն փաշայի փորձերուն հասկացողության գետին մը գտնելու Համիդի և Հայ հեղափոխականներու միջև, փորձեր, որոնք, ինչպես հայտնի է, ձախողանքով վերջացան:

Բայց այնուամենայնիվ անհրաժեշտ էր ապագա անախորժություններ կանխել: Ուրիշ

հնար չկար, բայց նաև Ամերիկայի և Եվրոպայի թեմերեն հրաժարիլ:

Օրմանյան միանգամ ընդմիշտ գործը վրայեն նետելու և պատասխանատվութենե զերծ մնալու համար սկսավ պատասխանել, թե ինքն Թուրքիո պատրիարք ըլլալով՝ արտասահմանի վրա ներգործելու և ազդելու միջոցներ չունե: Ըստ այսմ ալ կանխած և իրիմյան Կաթողիկոսի հաղորդած էր, թե որչափ ալ մինչև վերջին ատեններ Եվրոպիո և Ամերիկո նոր գաղութներու հոգեքը Կոստանդնուպոլսո Աթոռն նայված էր, սակայն պատահական և առժամյա եղած էր, երբ գործը կարևորություն ալ չունե: Բայց քանի որ գաղութները աճած են, և Եվրոպա ու Ամերիկա առանձինն առաջնորդություններ ըլլալու կարևորությունն ստացած են, այլևս Մայր Աթոռ կալատկանի անոնց հոգը ստանձնել, զի յուր Աթոռին իրավասությունը Թուրքիո երկիրներով սահմանափակված է, և անկե դուրս չի կրնար օրինավորապես իրավունք գործածել»¹²³:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը ըմբռնեց փափուկ դիրքը, զոր Պոլսո Պատրիարքությունը ունե, և իսկույն տվավ իր հավանությունը:

«Երիմյան Կաթողիկոս անհակառակ հաճեցավ այդ առաջարկության և իսկույն Եվրոպիո և Ամերիկո առաջնորդությունները նվիրագործեց, և Օրմանյան այլևս ազատ մնաց Եվրոպիո և Ամերիկո գործերուն և շարժումներուն և կուսակցությանց վրա հակալիզիո գործածել կամ պատասխանատվություն ունենալ, և այս եղավ մինչև վերջ յուր պատասխանն ու չքմեղանքը որևէ առաջարկի կամ մեղադրանքի մասին, որ արբույնաց կողմեն իրեն կհաղորդվեր»¹²⁴:

Օրմանյան կավելցնե, թե «Երիմյան Կաթողիկոս իրեն եղած առաջարկը ընդարձակելով Ռումանիո և Պուկարիո վիճակներուն ալ ուղղակի յուր իրավասության ներքև անցնելու սկսավ, որոնք հին ատեններեն Կոստանդնուպոլսո կապված էին, և Կոստանդնուպոլսո 45 վիճակներուն մեջ կհաշվվեին»¹²⁵:

Երիմյան Կաթողիկոսի այս փորձին սակայն դժվար էր զոհացում տալ:

Օրմանյան կրսե, թե Սուլթանի թեմը, որ նույնպես երբեմն ենթակա էր եղած Կոստանդնուպոլսո, «գլուխով թողվեցավ Եվրոպայի նորահաստատ առաջնորդության, ինչ որ հնար չէր ընել Պուկարիո համար, և զայն

¹²¹ «Ազգապատմ», Գ, էջ 5102:

¹²² Անդ, էջ 5103:

¹²³ Անդ,

¹²⁴ Անդ, էջ 5104:

¹²⁵ Անդ,

Թուրքիայի զատել, իբր զի օսմանյան դերիշահանությունների ներքև կմնար, և Կոստանդնուպոլսո Աթոռին անկե ձեռք բաշելը քաղաքագիտական նշանակություն կառնե: Ուստի ըստ այսմ լուր տրվեցավ Մայր Աթոռո, և նա ալ ներկայացված տեսությունը հարգելով Պուկարիայի ձեռք բաշեց»¹²⁶:

Տարբեր էր սակայն Ռումանիո պարագան: Օրմանյանի պատրիարքության օրերուն անվաղուց է կախում շունիկ օսմանյան պետութենեն և տրամաբանական էր, որ Մայր Աթոռի իրավասության անցներ ան: Բայց այստեղ ալ ուրիշ արգելք մը մեջտեղ կուգար. ռումին կառավարությունը ինքը կմերժեր հավանիլ, որ Ռումանիո հայերը էջմիածնի հողերը իրավասության տակ անցնին:

«Ռումանիո մասին լուր առնվեցավ,— կըսե Օրմանյան,— թե տեղական կառավարությունը չէր ուզած ձանչնալ էջմիածնի հղված փոխանորդը, ուստի հարկ եղավ Կոստանդնուպոլսո դեսպանատան հետ բանակցության մտնել և բացատրել, թե ինչպես Ռումանիո անկախ պետություն հռչակվելով և թուրքիայի զատվելովը Ռումանիո հա-

յեր ուղղակի էջմիածնի իրավասության անցած կնկատվին: Գնացանք հարկ սեպեց յուր նախարարության զիմել և տրված բացատրությունները հաղորդել, սակայն ռումանական կառավարությունը չուզեց ընդունիլ էջմիածնի իրավասությունը, ռուսական միջամտության առիթ նկատելով, և պատասխանեց, թե կսիրե հին կապերն ու սովորությունները պահել իրեն հպատակ հայոց համար, ըստ այսմ ալ Մայր Աթոռո ծանուցվեցավ և Ռումանիա կապված մնաց Կոստանդնուպոլսո Աթոռին»¹²⁷:

Այնպես որ «Եվրոպիո առաջնորդության մեացին Անգղիա, Գաղղիա, Բելգիա, Հելվետիա, ուր հայ գաղութներ կային, և պատահաբար եթե ուրիշ տերությանց մեջ ալ հայեր գտնվին: Առաջնորդանիստ ձանչվեցավ Փարիզ. իսկ Ամերիկո համար Ուստր առաջնորդանիստ, և Միացյալ Նահանգաց հյուսիսային երկիրները իբրև սահման իրավասության, և պատահաբար Հարավային Ամերիկո հանրապետություններն ալ»¹²⁸:

Օրմանյան մղձավանջե մը կազատեր այս կերպով:

11. ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ՄԱՅՐ ԱԹՈՐԸ

Օրմանյան, որն է մեկնե ավելի գիտակ պատմական դերին, զոր ունեցած էր Հայ եկեղեցին իր գոյության տասնվեց դարերու ընթացքին, և որն է մեկնե ավելի համոզված Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության հեղինակությունը ամուր պահելու անհրաժեշտության, «բանիւ և գործով», ինչպես կըսեն, ջատագով հանդիսացած է պահպանելու Մայր Աթոռի հմայքը, ինչ պաշտոնի և ինչ դիրքի վրա ալ որ գտնված է: Ու փոխարեն՝ զայն թշնամի կգտնենք բոլոր այն փորձերուն, որոնք եղած են այդ հեղինակությունն ու հմայքը նվազեցնելու, ինչ առթիվ և ինչ անունով ալ կատարված ըլլա այդ փորձը:

Օրմանյան իր կապը սկսեր էր էջմիածնի հետ Մակար կաթողիկոսի օրով, որմե ընդունել էր իր եպիսկոպոսական ձեռնադրությունը և որուն հրավերովն ու ստիպումովն էր, որ ձեմարանի մեջ ուսուցչության պաշտոն վարեր էր տարի մը: Պետք է ըսել, որ իր ձանչած հոգևորականներուն մեջ քիչեր միայն այնքան առարկա դարձած են իր անխառն գնահատության, որքան Մակար կաթողիկոսը: Օրմանյան բացեիրաց կալիսո-

սա այն ընդդիմության համար, զոր ցույց տվին ոմանք Մակարի կաթողիկոսության առթիվ, միմիայն անոր համար, որ երկրորդ ընտրելի ըլլալով հանդերձ, ան էր վավերացված ցարեն և այս կերպով իբրև թե անտեսվել էր Ազգին բաղձանքը, որ Մեղքի սեղեկ Մուրադյանն էր հռչակած առաջին թեկնածու: Օրմանյան կըսե, թե Մեղքի սեղեկը առաջին թեկնածու տրվեցավ, որպեսզի Մակարն ընտրվի, որովհետև պարզ էր բոլորին համար, թե ցարը երբեք պիտի չվավերացներ Մեղքի սեղեկը իր թշնամական հակամեներուն պատճառով ղեպի ցարի կառավարությունը: Հետագային, Մակար կաթողիկոսի բնորոշումն ըրած ատեն, Օրմանյան պիտի գրեր «Խոհճ և խոսք»-ին մեջ, թե «գրեթե ոչ ոքն պատկառանք չեմ զգացած իմ ներսս, թեպետ հարգանք և սեր ունեցած եմ յուրաքանչյուրին արդունավետության և արժանյաց. Մակար թերևս միակն էր, որ պատկառանք ազդած է վրաս»¹²⁹:

Օրմանյան, որ առաջին իսկ օրեն ամենեն չեմ ջատագովներեն մեկն էր եղած էջ-

¹²⁷ Անդ:

¹²⁸ Անդ, էջ 5105:

¹²⁹ «Խոհճ և խոսք», էջ 424:

¹²⁶ «Ազգապատում», Գ, էջ 5104:

միաձնի վերին հեղինակության, իր նվիրման մեջ երբեք չթիրացավ իր պատրիարքության տարիներուն ալ և ամեն առթիվ ջանադիր եղավ էջմիածնի հմայքն ու հեղինակությունը բարձր բռնելու և այդ բանին ասիպելու և ուրիշները: Իր պատրիարքության գրեթե ամբողջ տևողության, իրիմյանն էր Կաթողիկոսական Գահուն վրա, և Օրմանյան, հակառակ իրիմյանի գործունեության ու մեթոդներուն հանդեպ իր ունեցած բոլոր վերապահումներուն,— որոնց դեռ պիտի անդրադառնանք,— ամենն ամուր հենարաններին մեկը եղավ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, համերաշխ գործակցություն մը ունենալով անոր հետ և անոր կողքին կենալով դժվար պահերու:

Այդ պահերին մեկը 1903—1904 տարիներն էին, երբ եկեղեցապատկան կալվածներու գրավման հարց մը ծագեցավ Կովկասի մեջ:

Զարաշուք այն փորձեն հետո, զոր ցարական վարչաձևը՝ ըրեր էր Մակար կաթողիկոսի օրով Կովկասի հայ վարժարանները չբացնելու համար, ցարական կառավարության 1903-ի ձեռնարկը հայ եկեղեցապատկան կալվածները խլելու՝ ամենն ղեկավարվածն էր, զոր կուգար կրել հայ ժողովուրդի Կովկաս բնակող հատվածը:

Այդ հարվածը չէր կրնար անտարբեր թողուլ հայ ժողովուրդը, ուր ալ գտնվեր ան: Հայ Եկեղեցվո կալվածները գրավել կնշանակեր ապրելու հնարավորություններ զրկել հայ եկեղեցիներն ու հայ դպրոցները, որոնք ուրիշ ապավեն չունեին շնչելու համար, քան այն եկամուտները, զորս հայ ջերմեռանդությունը ապահոված էր իրենց:

Ցարիզմին ամենն ահավոր պահերին մեկն էր այդ, և այդ պահը շատ ճիշտ բնութագրված է. «Ցարական կառավարությունը 20-րդ դարի սկզբին ավելի ուժեղացրեց ազգային ճնշումների և հալածանքների իր քաղաքականությունը: Նա նոր արշավանք սկսեց անդրկովկասյան ժողովուրդների և մասնավորապես հայ ժողովուրդի դեմ: Կովկասի կառավարչապետ իշխան Կոլիցինը փակեց հայկական դպրոցների և պարբերականների մի մասը, արգելեց կուլտուր-կրթական և բարեգործական ընկերությունների գործունեությունը, ուժեղացրեց գրաքննություն և այլն: Ցար Նիկոլա 2-րդը 1903 թվականի հունիսի 12-ին ստորագրեց մի օրենք, որի համաձայն պետք է բռնագրավվեին և պետականացվեին Հայկական Եկեղեցու գույքն ու կալվածները: Այս օրենքը, ըստ էության, ուղղված էր հայ ժողովուրդի դեմ: Եկեղեցական կալվածների հաշվին

պահվում էին որոշ թվով դպրոցներ: Բռնագրվել այդ կալվածները, նշանակում էր նշված դպրոցները զրկել իրենց նյութական բազայից, փակել և այսպիսով նոր հարված հասցնել հայ ժողովուրդի դպրոցական-կրթական գործին»¹³⁰:

Ցարի կառավարության այդ քայլը չէր կրնար չվերդովել հայ ժողովուրդը:

«1903 թվականի հունիս 12-ի օրենքը անաչ բերեց մեծ դժգոհություն և զայրույթ: Ամենուրեք որոշում ընդունեցին դիմադրել ցարական կառավարությանը: Ի պատասխան վերջինիս կողմից գործադրվող բռնի միջոցների՝ կազմակերպվեցին մասսայական ցույցեր: Ոստիկանության և վրդովված մասսաների միջև տեղի ունեցան զինված ընդհարումներ: Հակացարական ազգային շարժման մեջ ընդգրկվեց ամբողջ Կովկասի հայ բնակչությունը»¹³¹:

Հայ եկեղեցապատկան կալվածներու գրավումը 1903-ին Կովկասի մեջ, Օրմանյանի համար ևս առիթ մը եղավ տեղի կանոնելու Հայ Եկեղեցվո իրավունքներուն:

Եթե ստիպված էր զուսպ ըլլալ Համիդի հանդեպ իր վարած քաղաքականության մեջ և թնճուկներ ստեղծել ղեկավարում հայ ժողովուրդի շահերը պաշտպանած ատեն, պարագան բոլորովին տարբեր էր հիմա, որովհետև Համիդը չգրգռելու իր մտավախությունը եթե կկաշկանդեր զինք հախուռն ըլլալի, միևնույն մտավախությունը չունեիր ցարին հանդեպ դատախազ ներկայացած ատեն Հայ Եկեղեցվո շահերուն համար:

1903 թվականի հուլիսին Պոլիս ևս լուր ստացված ըլլալով, թե ցարական կառավարությունը արդեն լույս ընծայած է «բարձրագույն հրաման մը Հայ Լուսավորչական Եկեղեցվո կալվածները գրավելու մասին», Օրմանյան հուլիս 16-ին կհարցներ էջմիածին, «թե ստո՞ւյգ է արդյոք լրագիրներու մեջ տեսնված գրավման լուրը, թե լրագրելով միանգամայն պատշաճ դիմադրությունն ընել, նկատելով, որ նոր օրենքը թե՛ Եկեղեցվո իրավանք եղծիչ էր և թե՛ Եկեղեցվո պաշտոնյաներուն անարգական»¹³²:

Իրիմյան, որ առաջին վայրկյանի շվարտմեն և տատանումներ հետո, դանազան տեղերի ստացած սրտապնդիչ արտահայտությանց վրա վճռած էր դիմադրել ցարական կառավարության, և մեկ կողմն օգոստոս 4-ին պաշտոնական կոնդակով մը Սինոդին

¹³⁰ «Հայ ժողովուրդի պատմություն», երկրորդ մաս, Երևան, 1957 թ., էջ 195—196:

¹³¹ Անդ:

¹³² «Ազգապատում», 9, էջ 5159:

կհրամայիր օրենքը հրատարակության շտապ և պետք եղած հին վավերագրերը պատրաստել, և մյուս կողմն երեք օր հետո նույն ուղղությամբ ընդարձակ պատասխան մը կգրեն Պոլսո պատրիարքին, նոր վավերագրերու պատճեններն ալ կցելով և հաղորդելով, թե համագումար ժողովի մը հրավիրած է բոլոր թեմակալ առաջնորդներն ու վանահայրերը:

Օրմանյան կանխած էր սակայն հոգևորականությունը շարժման մեջ դնել:

«Տաճկահայոց բողոքին պաշտոնականություն և ծանրակշռություն տալու համար, օգոստոս 5-ին Կոստանդնուպոլիս գտնվող եպիսկոպոսները ժողովի գումարել ներկայությամբ 12 անդամոց, որք էին ինքն Օրմանյան, Մեսրոպ Սուքիասյան, Բարթողիմեոս Չամչյան, Գրիգորիս Հովհաննեսյան, Վահրամ Մանկունի, Տիմոթեոս Սափրիչյան, Եղնիկ Ապահունի, Հմայակ Դիմաքսյան, Մկրտիչ Վեհապետյան, Գևորգ Երեցյան, Ներսես Ասլանյան և Գաբրիել Զևահիրճյան եպիսկոպոսներ: Լոկ եպիսկոպոսներով ժողով գումարելու ձևը նախադասվեցավ, զի զործը բնահանուր Հայ Եկեղեցվո և ուղղակի Մայր Աթոռ հետ կապ ունեն, և զի Սահմանադրական վարչության կրոնական և քաղաքական ժողովներուն նշանակությունը նվազ էր ռուսական կառավարության աչքին»¹³³:

Ներկա բոլոր եպիսկոպոսները միաձայն եղան իրենց բողոքի ձայնը միացնելու Կովկասի մեջ ծայր տված վրդովման:

Պատասխան մը սակայն կուշանար, և մյուս կողմն ցարական իշխանությունները կշարունակեին իրենց հալածանքն ու բռնությունները:

«Կոստանդնուպոլիս գտնվող եպիսկոպոսներ ռուսաց կայսեր մատուցած ուղերձին պատասխանը ուշանալու և հետզհետե բռնությանց և բռնադատությանց լուրեր հասնելուն վրա, նոյեմբեր 12-ին երկրորդ ուղերձ մըն ալ կհղեն կայսեր»: «... Ուրիշ շատ փաստերով կշանան եպիսկոպոսներ կայսեր խղճին և հավատքին վրա ազդել, որ դադարին օրենքին գործադրությունը և գործադրության բռնությունները, զորս համառոտակի բայց համարձակ կթվարկեն»¹³⁴:

Մյուս կողմն «Կիլիկիո կաթողիկոսն և Երուսաղեմի պատրիարքն ալ կայսեր հասցեին մեկ-մեկ ուղերձ հասուցած էին պատրիարքին, զորս Օրմանյան գաղղիկերենի թարգմանելով կհղե հասցեին»¹³⁵:

Պիլիկեն կապանվեր 1904-ի վերջերուն, իսկ քիչ հետո Գոլիցինը ետ կկանչվեր Կովկասեն:

«Օրմանյան 1905 հունվար 2-ին նոր դիմում մը ըրավ Ռուսիո կայսեր, առիթ առնելով Վանա վանքերուն Կովկասի մեջ ունեցած հասույթներուն ալ գրավվելը, և կրկնելով ընդհանրապես նոր օրենքին դադարման մասին կանխավ եղած դիմումները: Կայսերական արքունիաց նախարարը 12-ին կպատասխանե և բոլոր գրությունց ներքին գործոց նախարարին քննության հանձնված ըլլալը կծանուցանե»¹³⁶:

1905 օգոստոսին ցարը այլևս տեղի կուտար ամբողջ հայության միասնական կամքի առջև:

«Յարական կառավարությունը սկզբում կարողացավ ճնշել հայ ժողովրդի շարժումը և կենսագործել 1903 թվականի հունիսի 12-ի օրենքը: Սակայն, հետագայում, արագորեն աճող համառուսական ուղղություն շարժման ազդեցության տակ, նա ստիպված եղավ դիմել: 1904 թվականին Գոլիցինը հետ կանչվեց իր պաշտոնից, իսկ 1905 թվականի օգոստոսին նիկոլայ 2-րդը վերացրեց 1903 թվականի հունիսի 12-ի օրենքը»¹³⁷:

Օրմանյան գոհ է, որ «այս բարեհաջող վերջավորության մեջ, եթե Մայր Աթոռ և բովանդակ ռուսահայոց ընդդիմությունը յուր գլխավոր դերն ունեցավ, եթե քաղաքական ու դիմադրական դեպքերն ալ ազդեցություն գործեցին, տաճկահայ Պատրիարքության և եպիսկոպոսության բարձրացուցած ձայնն ալ իրեն նշանակություն ունեցավ և հաջողության ազդու ապաստարեց: Եվրոպիո և Ամերիկայի հայ զաղթականություններն ալ լուռ չէին մնացած, սակայն անոնց գրույթը նվիրապետական կերպարան չէր գտնվիր, և ազդեցությունն ալ նույն զորությունը չէր կրնար ունենալ ռուսական կառավարության վրա»¹³⁸:

Ինչպես ըսինք, հակառակ իր բոլոր վերապահումներուն իրիմյանի կաթողիկոսության մասին, և այն մանվածապատ բնութագրին, որով իրիմյանը կներկայացնե երբ զայն կհանձնե պատմության, Օրմանյան պատրիարք հետագային ալ չէ թերացած իր ականածանքին մեջ դեպի կաթողիկոսը և դրավիդ եղած է անոր ամեն անգամ, որ առիթ ներկայացած է և չէ զլացած անոր իր խորհուրդները՝ Ազգին և Եկեղեցին համար բացառիկ կարևորություն ունեցող վայրկյաններու մեջ:

133 «Ազգապատում», Գ, էջ 5161:

134 Անդ, էջ 5172:

135 Անդ:

136 Անդ, էջ 5174—5175:

137 «Հայ ժողովրդի պատմություն», էջ 196:

138 «Խոհր և խոսք», էջ 232:

12. ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԿԻՐԻԿԻՈ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՒՄԻՆ ՀԱՆԴԵՊ

Կիրիկիո Աթոռին խնդիրը Օրմանյանի հիմնական մտահոգություններն մեկն է և դաժ իր պատրիարքության շրջանին: Երբ ան պաշտոնի կանցներ 1896 թվականին, երկու տարի է վեր թափուր էր արդեն Սսո Աթոռը Մկրտիչ Քեյֆսիդյան կաթողիկոսի մահվամբ, որ տեղի ունեցել էր 1894 նոյեմբեր 8-ին, վերջ տալով 26 տարիներու անփառունակ կաթողիկոսության մը, որ սե էջ մը ձգելու կոչված էր Մեծի Տանն Կիրիկիո տարեգրությանց մեջ: Քեյֆսիդյան, համբավված իր ընչաքաղցության, և հարստության տիրանալու համար իր կատարած զարտուղի ձեռնարկներով, հանձնառու եղած էր մինչև իսկ մատնությանց, ինչպես եղան ազգային Պատրիարքարանի դեմ կառավարության մատուցած պաշտոնական հիշատակագրիները, թե անոր պահանջները նպատակ ունին Ռուսիո ազդեցության ծառայել, Թուրքիո Կիրիկյան Աթոռը Ռուսիո Կաթողիկոսության հպատակեցնելով: ... Բախտ չունեցավ սակայն Աթոռին վրա, զի հարստությունն ալ չկրցավ վայելել և վայելցնել, Աթոռն ալ դժբախտ եղավ իրեն ներքև անխնամ լքվելով և անբնակ ամայանալով: Իսկ Կիրիկիո ժողովուրդը իր անկյալ վիճակին մեջ մնաց և ավելի ևս սուղեցավ»¹³⁹:

Քեյֆսիդյանի հաջորդին ընտրությունը տեղի ունեցավ 1895 հունիս 7-ին, և Պոլսո խառն ժողովին կողմն պատրաստված եռանուն ցանկի մը վրային Սսո տեղական ժողովը ընտրեց Գրիգորիս Ալեաթճյան եպիսկոպոսը, ծանոթ իր հրապարակագրական գործունեության և իր լույս ընծայած «Թուշիկ» պարբերականով, և միևնույն ատեն ձանջված իրեն գործունյա և ձեռներեց եկեղեցական: Ան վարած էր Երզնկայի, Բաբերդի, Մուշի և Վանա առաջնորդությունները, «բայց միանգամայն բուռն և հախուռն ըլլալով և կասկածներու ենթարկվելով, տեղափոխությանց պարտավորված էր, քննությանց ներքև ինկած, կասկածելի նկատված»¹⁴⁰ թուրք կառավարության աչքին, որ նույնիսկ չէր վավերացուցած իր ընտրությունը իբր Կրոնական ժողովի անդամ:

Մինչ «Թուշիկ» եպիսկոպոս կաթողիկոս կընտրվեր, Սսի եպիսկոպոսներին երեքը զայնակղած, որ Աթոռի եպիսկոպոսներին չէ նոր կաթողիկոսը, ապօրեն կհռչակեին կատարված ընտրությունը և հանուն Կիրիկիո թեմականներու բողոք կմատուցանեին կառավարության, և առանց նույնիսկ սպասելու իրենց բողոքի արդյունքին, հուլիս 18-ին

իրենց մեջեն Հովհաննես Գաղանճյանը կընտրեին ու կօծեին կաթողիկոս գաղտագողի կերպով:

Կառավարությունը, ինչպես կսպասվեր, մերժեց Ալեաթճյանը վավերացնել իբրև կաթողիկոս, մյուս կողմն չձանջալ նաև Գաղանճյանը, ու Կիրիկիո Աթոռը մնաց այնպես տաքնապի մը մեջ, որ ամբողջ ութը տարի պիտի տևեր, հոգ մը ևս բարդելով Ազգին գլխուն:

Երբ Օրմանյան կուգար պաշտոնի գլուխ, թափուր էր ուրեմն Կիրիկիո Աթոռը, որովհետև կարելի չէր եղած ստանալ Ալեաթճյանի ընտրության վավերացումը կառավարութենեն:

Մինչ այս մինչ այն Ալեաթճյան իր հոգին ավանդեց 1899 օգոստոս 15/27-ին Սկյուտարի մեջ, ուր քարոզիչ էր: Ստիպողական կղաճնար նոր գահակալ մը տալ Կիրիկիո Աթոռին: Բարդություն մը միջամտեց սակայն: Կառավարությունը պահանջեց սրբազրութենեն անցնել ընտրելիներու ցանկը, ինչպես սովոր էր ընել հունաց պատրիարքներուն ընտրության ատեն: Երկար և բուռն ընդդիմություններ հետո Ազգային վարչությունը ստիպվեցավ ի վերջո զիջել, Աթոռը ավելի երկար թափուր լիցողու մտահոգությամբ, և Կիրիկիո ընտրողական ժողովը, 1901 նոյեմբեր 29-ին գումարված, խառն ժողովի կողմն պատրաստված ցանկի մը վրային, — ուրիշ կառավարությունը զեղչած էր վեց ընտրելիներեն երեքին անունները, որոնցմն մեկը պատրիարքն էր և երկուքն ալ Կրոնական ժողովի ատենապետները, — Կիրիկիո կաթողիկոս ընտրեց Երուսաղեմի Աթոռին Պոլսո փոխանորդ Գևորգ եպիսկոպոս Երեցյանը:

Հոս կսպասեր արդեն ուրիշ անակնկալ մը: Նորընտիր կաթողիկոսը, իր զանազան հայտարարություններով պահ մը այն համոզումը գոյացնել տալն հետո, թե պիտի ընդունի կաթողիկոսությունը, 1901 դեկտեմբեր 13-ին հանկարծ կներկայացներ իր հրաժարականը, Կիրիկիո Աթոռը դնելի հետո նոր տաքնապի մը և Ազգը նոր հոգի մը առջև:

Ինչ ալ ըլլային Երեցյանի հրաժարականը դրդող շարժառիթները, Ոսփորի ափերին բաժնվիլ չուզելու տենչ, թե Պոլսո մեջ Օրմանյանի մրցակից մնալու փափագ, այդ հրաժարականը, կրնա Օրմանյան, «ոչ բախտ և ոչ հաջողություն եղավ իրեն համար, անձնդյութության զակառույթ լրջալու գաղափարը հաստատել տվալ յուր վրա, յուր պիտակ պատճառարարությունները խստիվ քննադատվեցան, և այն օրին սկսավ վայել-

¹³⁹ «Ազգապատում» Գ, էջ 5013:

¹⁴⁰ Անդ, էջ 5052:

յած հարգն ու վարկն ալ նվազիլ, և անձնական պատիվն ալ մթաղանջի տեսքով բռնեց»¹⁴¹։
 Եվ մինչդեռ ազգային իշխանությունները կխորհեն տաղանային դարման մը գտնելու միջոցներուն մասին, կառավարությունը այս անգամ ինք կատեղծեք ավելի դժնդակ կնճիտ մը՝ Կիլիկիո Աթոռը կանչատեր Կոստանդնուպոլսո Պատրիարքութենեն։ Օրմանյան, որ կառավարության առաջին միջամտության ի վերջո ստիպված էր տեղի տալ, այս անգամ սակայն անհողողող մնաց։

Հիմա թողունք, որ ինքը պատմեմ. «Այդ միջոցին էր, որ շինք գիտեք ինչ դիտմամբ և որո՞ւն գրգռությամբ, կառավարության կողմին Կիլիկիո Աթոռը Կոստանդնուպոլսո Պատրիարքութենեն անջատելու և նոր ու ինքնուրույն հասարակության վերածելու գաղափարը ծագեցավ, և առանց Կոստանդնուպոլսո Պատրիարքարանին հաղորդելու, ուղղակի Կիլիկիո տեղապահ Բեքմեզյան Կիրակոս եպիսկոպոսի հրահանգ տրվեցավ նոր ընտրություն կատարել, և Ադանայի կուսակալ Բահրի փաշա ստացած հրամանը դործադրել ձեռնարկեց, որչափ ալ դեպ առ իս համակիր և զգացումով նպաստավոր էր, մանավանդ, թե յուր պաշտոնի անցնելու համար երախտաճանաչ ալ էր։ Որչափ ալ Բեքմեզյանի և կիլիկեցիոց և հատկապես ադսինացիոց հրահանգներ հասուցինք յուրովի ընտրություն չձեռնարկել, բայց նեղ ժամուն ուժգին միջոց մը գործածելու համար 1902 հուլիսի 20/2 օգոստոսին հրաժարագիրս հասուցի նախարարության և գործեք քաշվելու դիրքը ստանձնեցի։ Թեև բանակցությանց կոշկեցաք, բայց միշտ պնդեցի, թե բովանդակ օսմանյան հայության պատրիարք ընտրված ըլլալով ինքզինքս ազատ կզգամ, երբոր անոր մեկ մասը ինե կսլվի, և միայն մնացյալ մասին պատրիարք մնալու կպարտավորվիմ։ Այդ կետին վրա ամուր պնդելու յուր արդյունքն ունեցավ, և կայսրն ալ կառավարական ձեռնարկին ձախող ըլլալը զգաց, և օգոստոս 18/31-ին հատկապես պալատ հրավիրել տալով պաշտոնապես հաղորդել տվավ, թե Աթոռներու հարաբերությունները ըստ առաջնուն շարունակել հրամայած է, որով ես այլևս հրաժարականս պնդելու պատճառ չունիմ»¹⁴²։

Կմնար նոր ընտրության ձեռնարկել։ Ընտրելիներու վեցանուն ցանկի մը վրայեն, որոնցմի 3-ը կառավարությունը ջնջած էր և 4-րդը ինքը հրաժարած, իսկ 5-րդը, Մովսես Եպիսկոպոս Կյոմրյության հատենի ժողովի հանձնարարած էր գինքը շնորհել, Երուսաղեմի լուսարարապետ Սահակ եպիսկոպոս

Խապայան 62 քվեներու միաձայնությամբ կաթողիկոս հռչակվեցավ «ի մեծ խնդություն և մխիթարություն բոլոր կիլիկեցիներու, ըսենք նաև բոլոր հայերու, զի բովանդակ հայության սեևոյալ մտահոգություն դարձած էր Կիլիկիո Աթոռին խնդիրը և Կիլիկիո ժողովուրդին կացությունը»¹⁴³։

Խապայանի ընտրությունը իբրև Կիլիկիո կաթողիկոս՝ Օրմանյանը գոհ չթողուց։ Նոր ընտիր կաթողիկոսը, կաթողիկոս ընտրված և սակայն հրաժարած Դևոթ Երեցյանի հետ միասին, մաս կկազմեին այն համբավավոր երրյակին, որուն երրորդ անդամը՝ Ղևոնդ Մաքսուտյան՝ Երուսաղեմի դժբախտ հարդոստեղծողն էր, իր գործառնությանց հաշիվը կրցած ըլլալով տալ, և սկսած ըլլալով դիմել ամեն միջոցի՝ անոնց քննութենեն խուսափելու համար։ Ավելին. Խապայան, զեղծումներու մեղսակից ըլլալով հանդերձ, ոչ միայն չէր լքեր իր վաղեմի դասակիցը, այլ պաշապան կկանգնեք անոր, ինչ որ ցույց տվավ կաթողիկոսության կոշկելուն հաջորդ օրեն, մանավանդ երբ արքունիք ներկայադատ առթիվ 1904-ին Պոլիս գալուն, կփորձեր անոր ի նպաստ մթնոլորտ ստեղծել մայրաքաղաքին մեջ։

Այդ օրեն կսկսի խրամատը երկու բարձրաստիճան հոգևորականներուն միջև, և իրենց փոխադարձ հակակրթությունը, որ մոտ 15 տարի տևեց, այսինքն մինչև Օրմանյանի մահը, թեև շարունակվեցավ նաև ադեհ հետո, հետմահու լույս տեսած Օրմանյանի դրքերուն մեջ ալ։

Այդ է պատճառներն մեկը, որ սերտ գործունեություն չունեցան Պոլսո պատրիարքն ու Կիլիկիո կաթողիկոսը։

Բայց կար ուրիշ պատճառ ալ։

Իրավասությանց առթիվ վեճերը անպակաս են եղած միևնույն պետության սահմաններուն մեջ գտնվող նվիրապետական Աթոռներու միջև, մանավանդ ինչ կվերաբերի անոնց փոխադարձ հարաբերությանց վարչական խնդիրներու մեջ։ Պարագան ավելի կնճողոտ կդառնար Կիլիկիո կաթողիկոսության և Կոստանդնուպոլսո Պատրիարքության հարաբերությանց առթիվ, որովհետև իրարու հետ գործ պիտի ունենային պատրիարք մը, որ ավելի յայն իրավասություններով օժտված էր պետության հետ իր կապերուն մեջ, և կաթողիկոս մը, որ թեև նվիրապետական ավելի բարձր աստիճանի վրա, բայց այնուամենայնիվ Պոլսո պատրիարքին գերադասը չէր և ուղղակի կապ չունեք արքունիքին ու անոր կառավարության հետ։

Հիշելու առթիվ շահագրգռությունը, զոր Օրմանյան ցույց կուտար դեպի Կիլիկիո

¹⁴¹ «Ազգապատում», Գ, էջ 5135.

¹⁴² «Նոհր և խոսք», էջ 199.

¹⁴³ «Ազգապատում», Գ, էջ 5139.

Աթոռը, չենք կրնար լուռ անցնիլ դեպքի մը վրային, որուն հայտնությունը շատ ուշ միայն ըրավ Օրմանյան, այսինքն հետմահու Արդարեւ զայն կիմանանք «Խոհ»-ը և խոսք»-ն:

Ժիշտ այն օրերուն, երբ ցարական վարչա-
ձեւը կփորձեր ճգնել օտար տարրերը և զա-
նոնք զրկել իրենց ազգային գիտակցութենէն,
դժնդակ շրջան մը կապրեին Կովկասի հայե-
րը, թիրախ դարձած ըլլալով ցարական հա-
լածանքներուն: Ցարական քաղաքականու-
թյունը կձգտեր ամեն բանն առաջ հայ
դպրոցները չթացնել, և այդ նպատակին
հասնելու համար պետք էր զանոնք ցամաքեց-
նել իրենց հիմքէն, պետք էր գրավել եկեղե-
ցական կալվածները: Զէր սպասեր սակայն
ընդդիմության, զոր ցույց պիտի տային հա-
յերը իր այս փորձին, և առաջին հերթին էջ-
միածինը: Աղկե թշնամությունը, որ իր վրա
հրավիրեց Մայր Աթոռը:

Խրիմյան շփոթած էր այս կացութեան առ-
ջև: Կզգար, որ տակալին կվտանգվեր էջ-
միածնի գոյությունն իսկ, և որ անհավանա-
կան չէին ավելի դժնդակ օրեր, ուր գուցե
Մայր Աթոռը զրկվեր իր հոգևոր իրավասու-
թենէն:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, այդ սև օրե-
րը կանխելու համար, պետք էր այժմէն
պաշտպանվեր: Օրմանյան լավագույն անձն
էր, որ կրնար աջակցիլ իրեն իր խորհուրդ-
ներովը:

Օրմանյան չէր կրնար շմտահոգվիլ և ին-
քը: Ցարը կրնար արդարեւ էջմիածինը զրկել
իր իրավունքներէն: Ո՞վ էր, որ այն ատեն
պիտի կարենար տեր կանգնիլ Հայ Եկեղե-
ցիին: Օրմանյան միակ ելք մը հնարավոր
կգտներ: Բայց թողունք, որ ինքը պատմե.

«Այդ ժխորին ժամանակ Խրիմյան կաթո-
ղիկոս յուր հոգեւորականութենէն անդրադու-
նա հառաջացնելով, սկսած էր կասկածիլ, որ
մի՞ գուցե ռուսական կառավարություն յուր
հակահայկական շարժումը մինչև ծայրը
մղելով Հայոց Կաթողիկոսությունը ջնջելու և
Մայր Աթոռը տապալելու հասնի: Ուստի Հայ
Եկեղեցւոյ ապագայն խորհելով ինն խոր-

հուրդ կհարցնէր, թե ինչ նախագգուշություն
հնար էր ձեռք առնել, որպեսզի օր մը Հայ
Ուղղափառ Եկեղեցին անգլուխ և անտերուն:
Ըլլալու վտանգն ազատ մնա: Այդ հարցու-
մին ես գրավոր պատասխանեցի, հիշեցնե-
լով Կիրակոս Վիրապեցիին մինչև Մովսես
Տաթևացի էջմիածնի մեջ գործածված մի-
ջոցը: Խնդրի յուրի չեմ ուզեր ընել, թե որ-
չափ օրինական և կանոնական էր լիազույն
իշխանությամբ և օծմամբ ճոխացյալ աթո-
ռակիցներ ունենալ Մայր Աթոռ աթոռակա-
լին քովը: Միայն հայտարարեցի, թե այն
ժամանակ դժվարին և գրեթե անհնարին
նկատված ըլլալով, կաթողիկոսին մահվա-
նէն ետքը կանոնական ընտրություն կատա-
րել, գործնականապէս օգտակար եղած էր
կաթողիկոսին կենդանության ատեն աթո-
ռակից ընտրել և օծելը, որով և ոչ վայրկյան
մը Աթոռը թափուր մնացած չէր ըլլար, և
աթոռակիցը անմիջապէս աթոռակալ կդառ-
նար: Նույն միջոցը ի դեպ էր այժմս ալ գոր-
ծածել, և որպեսզի աթոռակիցը ռուսական
ազդեցության ներքև չգտնվի, և գործածվե-
լիք միջոցը աջատու նորություն չդառնա,
դուրազույն ձև ցուցուցի Կիլիկիո Կաթողի-
կոսության աթոռակալը Մայր Աթոռ աթո-
ռակից հռչակել, որպեսզի եթե երբեք էջ-
միածնի կաթողիկոսը բռնության ենթարկ-
վի, կամ մահվան են ետքը նոր ընտրության
արգելմամբ Աթոռը թափուր մնա, Հայ Եկե-
ղեցին իր գլուխն ու կաթողիկոսը ունենա
Ռուսաստանի սահմաններէն դուրս, որ կրնա
յուր իշխանությունը ռուսահայոց վրա տա-
րածել, ինչպէս այժմ Ռուսաստանն տաճկա-
հայոց վրա կտարածվի: Իմ այդ առաջարկը
մեռլալ տառ մնաց, զի մեր բանակցությանց
վրա շատ շանցավ, և եկեղեցական ստա-
ցությունց միջադեպը հաջող կերպով փակ-
վեցավ»¹⁴⁴:

Բարեբախտաբար տագնապը երկար չտե-
վեց, ու հարկ չտեսնվեցավ դիմել Օրմանյա-
նի թելադրած բացառիկ միջոցին, որ ի վի-
ճակի էր իր կարգին տարբեր բարդութուն-
ներու տեղի տալ, Թուրքիո հովանիին տակ
բերելով հայ ժողովուրդի հոգևոր կեդրոնը:

13. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԸ ՈՒ ԻՐ «ՊԱՆԱՄԱ»-Ն

Խորագիրը թող ձեզ չշփոթեցնէ: Հատվածը
չի վերաբերիլ Երուսաղեմի Առաքելական
Աթոռին հետ Օրմանյանի ունեցած կապե-
րուն անճասարակ: Անոր պատրիարքության
տաօր տարիներուն բնականոն հարաբերու-
թյուններ էին երկու Աթոռներու կապերը, ու
բնականոն ալ կմնային, եթե հանկարծ
չպայթեր այն հուշակալոր գայթակղությունը,
որ հայ ազգային տարիգորության մեջ կհիշ-

վի «Ղևոնդյան խնդիր» անունով, և որուն
նվիրված է իրականին մեջ ներկա հատվածը:
Եթե մասնավոր տեղ տվինք այս էջերուն
մեջ այդ հարցին, անոր համար էր, որ ան
մասնակի խնդիր մը չէր Օրմանյանի շրջանի
ազգային իրադարձությանց մեջ: Ավելին.
թերևս ոչ մեկ խնդիր աչքբան չէ հուշած

¹⁴⁴ «Խոհ» և խոսք», էջ 232—233.

ազգային կյանքը նախորդ սերունդին օրով, որքան այդ մասնակի հարցը, իր հարուցած փոթորիկներով և իր հետևանքներով:

Մեր դարու առաջին քառորդի ազգային տարեգրությանը մեջ չեք գտնի որևէ հարց, որ այնքան կիրք ու մեղան սպառնալի տված ըլլա, որքան Երուսաղեմի խնդիրը, որ ծանոթ է նաև «Ղևոնդյան խնդիր» անունով: Իր հիմքին մեջ այդ խնդիրը ուրիշ բան չէր, բայց եթե հարցը կարգ մը զեղծումներու, որոնք կվերագրվեին Երուսաղեմի ելամտական տեսուչ Ղևոնդ վարդապետ Մաքսուտյանին, և որոնց քննությունը դուռ բացավ անվերջանալի վեճերու Երուսաղեմի թե Պոլսո մեջ, ստեղծելով շարքը անթիվ գայթակղությունաց, որոնք ամոթալի էջեր ձգեցին երկու Պատրիարքարաններու տարեգրությանը մեջ և զորս հիշելն անգամ դարձանք կպատճառե մարդուս:

Այդ խնդիրն էր նախ, որ քանի մը տասնյակ տարի վրդովեց կյանքը Երուսաղեմի վանքն ներս, տեղի տվավ վեճերու և կրնճիներու, Հարություն պատրիարքի ծերությունը խոռովեց դավերու, գայթակղությունաց աղմուկին մեջ, կազմալուծեց կյանքն ու գործունեությունը դարավոր վանքին և Ազգը պաղեցուց անկե:

Նույն այդ խնդիրն էր, որ երկու տասնյակ տարիներ իրմով զբաղեցուց Պոլսո ազգային իշխանությունները ևս, «Հեռուրիթ»-են առաջ և «Հեռուրիթ»-են հետո, ստեղծեց այնքան հոգեր և վատնեց այնքան ճիգեր, վեճերու առիթ դառնալով ազգային մարմիններու ծոցին մեջ:

Ասկե զատ, կիրքեր գրգռեց ան ազգային շրջանակներե դուրս ալ, երկուքի բաժնեց հանրային կարծիքը, ու մամուլին մեջ ևս ստեղծեց երկու թևեր, փորձություն ենթարկելով, ավա՞ղ, հայ խմբագիրներե ոմանց նկարագիրը:

Եվ վերջապես ան դեր խաղաց Օրմանյանի կյանքին մեջ ալ, ոչ միայն 5—6 տարի անընդհատ վրդովելով անոր պատրիարքությունը, այլ դեր կատարելով նաև ամոթալի այն դեպքերուն ատեն, որոնց մեջ վերջ գտավ անոր պաշտոնը իբրև պատրիարք:

Իրականին մեջ, Երուսաղեմի վանքին հետ կապված այն շարաքաստիկ խնդիրը ելամտից տեսուչ Ղևոնդ վարդապետ Մաքսուտյանի վերագրված զեղծումներու հարցն էր լոկ, որ բնականոն պայմաններու մեջ պիտի կարենար իր արագ լուծումը գտնել:

Բայց հաջը առաջին իսկ վայրկյանին կորսնցուց իր մասնակի բնույթը: Ան դարձավ ազգային խնդիր: Եվ ահա թե ինչու:

Ղևոնդ Մաքսուտյան իր ուսանողական տարիներեն սերտ կապերով կապված էր իր

ընկերներեն մանավանդ երկուքին հետ, որոնք հետագային բարձրաստիճան հոգևորականներ պիտի դառնային,— Գևորգ Երեցյանը, որ Կիլիկիո կաթողիկոս պիտի ընտրվեր և պիտի մեծեր, և Սահակ Խապայանը, որ պիտի ընտրվեր ինքն ալ Կիլիկիո կաթողիկոս, քառորդ դարե ավելի մնալով Աթոռի վրա: Արդ, Ղևոնդ Մաքսուտյան վաճելեց իր երկու ընկերակիցներուն պաշտպանությունը ոչ միայն իր գործունեության ընթացքին, այլ գայթակղությունը բացվել հետո ալ, ինչպես նաև ազգային իշխանությունաց կողմե հետապնդված ատեն:

Ղևոնդ մինակ չէր վանքին մեջ: Ան կգործեր համախոհներու և շահագրգռվածներու զորավոր խումբի մը հետ, որ հաճախ գերակշռություն ալ ուներ միաբանության մեջ և ամուլության կմատնեի հաշվապահանք միաբաններու բոլոր ճիգերը մեղադրանքները պարզելու համար: Այս կերպով զեղծումներու հարցը կդադրեր անհատի մը պատկանելի և կվերածվեր ամբողջ խմբակի մը պատասխանատվության:

Գայթակղության ալիքը ամբողջ վանքին մեջ տարածված այսպես, իր մեջ կրնկուղեր ծերունի պատրիարքն ալ, այն Հարություն Վհապետյանը, որուն երբեմնի պատրիարքությունը Պոլսո մեջ տիրական գիծերով մարդու մը համբավը շահեցուցեր էր իրեն և որ հիմա, արդեն զառամած, վերածված էր դժբախտ խաղալիքի մը, խամաճիկի մը պես անցնելով մեկ խմբակեն մյուսին, մինչև որ պաշտոնանկություն ամոթն ալ ճաշակեր աչքերը փակելն առաջ:

Ղևոնդ առանձին չէր նաև Պոլսո մեջ: Ան հաջողեր էր իր համակիրները ճարել ըլլա ազգային մարմիններու մեջ, ըլլա Պոլսո մամուլին, և եթե ոմանց աչքին հասարակ զեղծարար մըն էր, ուրիշներ անոր վրա կնային իբրև հալածանքներու դժբախտ զոհի մը: Ղևոնդ իր հետ տարավ գաղտնիքը մեթոդներուն, որոնց շնորհիվ կրցած էր այդքան պաշտպաններ ճարել, հաջողելով ազգային խնդիր մը դարձնել իր հարցը:

Ի՞նչ էր ըրած սակայն Ղևոնդ Մաքսուտյանը Երկար ատեն չգիտցվեցավ ոչինչ: Երուսաղեմ կրցավ պարտկել իր ներսի աղտերը: Իսկ Երուսաղեմի Պոլսո փոխանորդը, Գևորգ եպիսկոպոս Երեցյան, որ վաղեմի սրտակիցն էր Մաքսուտյանի, ամեն բան վարդապույն ցույց կուտար Պոլսո մեջ: Այսպես շարունակվեցավ Օրմանյանի օրով ալ, որովհետև Ազգային երեսփոխանական ժողովը, որ միակ իրավասուն էր հսկողության տակ առնելու Երուսաղեմը, ստիպված էր ինքն իսկ ընդհատել իր գործունեությունը ու ծվարիլ մեկ կողմ:

Այդ կացութիւնն ակնարկելով է որ կգրեմ Օրմանյանն. «Շատոնց է որ կեդրոնը Երուսաղեմի հաշիվները ոչ տեսած և ոչ քննած էր, զի առ այս ձեռնհաս եղող Ընդհանուր ժողովին գործունեությունն ալ խափանված էր: Մենք ալ հաշիվ պահանջելու նախաձեռնությունը շունեցանք, զի ոչ միայն Ընդհանուր ժողովի նիստերուն ընդհատումը կշարունակվեր, և կխիթայինք, որ այդ պարագային հիմնվելով մեր պահանջը մերժվեր, այլև շատ ավելի կարևոր և տաճնապալի խնդիրներ մեր ուշնուրուշը գրաված էին, և Երուսաղեմի փոխանորդ Երեցյան ալ սաղիմական գործոց կանոնավոր ընթացքին, երևատական կացութիւնն փայլուն վիճակին, և տարածված գրույցներուն անհիմն և կիրքի հետեանք ըլլալուն լիովին վստահություն կներշնչեր: Այսպես անցան իբր յոթը տարիներ՝ 1896-են մինչև 1903»¹⁴⁵,

Ջեղծումները նշմարվելի սկսյալ ամբողջ յոթը տարի սքողված մնացին այսպես: 1903-ին էր միայն, որ անոնք եկան Պոլստ ազգային իշխանությանը սեղանին վրա: Վանքին մեջ տեղի ունեցած միջադեպ մը պատճառ դարձաւ, որ պալարը բացվի: Երկու վարդապետներու միջև բախում մը դըպրոցական իրավասությունաց շուրջ, զեղծումներու խնդիրը մեջտեղ հանեց, հաշվեպահանք և հաշվախույս երկու կողմեր ստեղծվեցան վանքին մեջ, ու հարցը բերվեցաւ Պոլիս: Այն ատեն էր, որ Պոլստ Պատրիարքարանը պահանջեց Երուսաղեմի պատրիարքին Պոլիս ղրկել երևալից տեսուչ Ղևոնդ Մաքսուտյանը՝ հաշիվներուն հետ մեկտեղ, քննություն կատարելու համար:

Ղևոնդ Մաքսուտյան շուրջ եմթարկվի: Ան ոչ միայն կրցած էր իրեն եմթարկել Հարություն պատրիարքը, այլ նաև իր կոնական ունեւ իր երկու վաղեմի սրտակիցները հանձինս կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Բ Խապայանի և Պոլստ փոխանորդ Գեորգ Երեցյանի, ու չներկայացաւ Պոլիս: Պատրիարքարանը այն ատեն ստիպվեցաւ դիվանապետ Բարթող Թելյանը քննիչ ղրկել Երուսաղեմ, ուրկե ան վերադարձաւ աննպաստ տեղեկագրով մը: Մաքսուտյան կմերժեր միշտ հաշիվները ներկայացնել, մինչև որ Հարություն պատրիարք կստիպվեր զայն հանել երևալից տեսչի պաշտոնէն, և Օրմանյան կհարկադրվեր զայն Պոլիս բերել տալ պետական հրամանով:

Ազգային վարչությունը ձեռք կառնեւ այլևս պաշտոնապես Երուսաղեմի զեղծումներու խնդիրը, և անոր քննությունը կհանձնեւ հատուկ հանձնաժողովի մը:

Օրմանյան կզղջա, որ ուղղակի ինքը ձեռք չառաւ Երուսաղեմի հաշիվներուն քննությունը, այլ հանձնել տվաւ Քաղաքական ժողովի և Տնտեսական խորհուրդի երկերկու անդամներին կազմված հանձնաժողովի մը, որուն մեջ ինք չմտաւ իսկ: Այս զանցառությունը կկարծե, թե ճակատագրական եղաւ շարաքաստիկ այդ հարցին համար, որ չկերցաւ շուտ մը լուծվի և թնճուկի ձև առաւ, որովհետև հանձնաժողովին անդամները ի վիճակի էին կտրուկ ըլլալու, և անոնց մեջ Ղևոնդ Մաքսուտյանի հետ սիրալիր վարվողներ իսկ եղան: Այնպես որ տեղեկագիրը, զոր հանձնաժողովը բերաւ վարչության, թերի էր, և պետք տեսնվեցաւ Ղևոնդ վարդապետի ներկայացուցած հաշիվները տեղվուն վրա ստուգել:

Տեղվուն վրա առանձին ստուգում մը կատարեցին տնտեսական խորհուրդի անդամներն Գեորգ Ասլանյան, Պատրիարքարանի մյուս դիվանապետին՝ Կարապետ Խաչատուրյանի հետ, առանց լիակատար տեղեկագիր մը բերելու: Հաջորդ պատվիրակությունը, որ Կրոնական ժողովի դեր-ատենապետ Վահրամ եպիսկոպոս Մանկունի և Պատրիարքարանի գործակատար Արիս Ֆեռնճյան կրաղկանար և 1907-ին մեկնած էր Երուսաղեմ, «Մաքսուտյանի ընթացքը նշավակող և զեղծումները հաստատող լիովին պաշարով ստվար տեղեկագիր մը կկազմե»¹⁴⁶:

Հազիվ 1908-ի սկիզբն է, որ Ազգային վարչությունը լրջորեն ձեռք կառնեւ հարցը, բոլոր նոր ու հին տեղեկագիրները և վավերաթուղթերը, ամբաստանագիրներն ու պաշտպանողականները հանձնելով Քաղաքական ու Կրոնական ժողովներու ատենապետներին և դեր-ատենապետներին կազմված հանձնաժողովի մը՝ բաղդատելու, բաղելու և եզրակացնելու համար:

Բայց ճիշտ այն պահուն, երբ Ղևոնդ Մաքսուտյանի խնդիրը իր լուծումը պիտի գտներ վերջնապես, Համիդ «Հուրիեթ»-ը հռչակեց: Օրմանյան տապալեցաւ, ազգային իշխանությունները կազմալուծվեցան պահ մը, ու փոխարեն աշխուժացան Ղևոնդ Մաքսուտյանի վարձկանները:

Այդ արդեն ուրիշ գլխի նյութ է:

Հսինք միայն, որ Օրմանյանի գործոն մասնակցությունը Երուսաղեմի խնդրին միջև մասնավորապես անոր եռանդուն փորձերը զեղծումները ամեն գնով երևան հանելու, ճակատագրական պիտի ըլլային օր մը իրեն համար ալ: Արդարեւ, 1908 հուլիս 16/29-ի ցույցին մեջ, որ Պատրիարքական Աթոռն

¹⁴⁵ «Խոհ» և խոսք, էջ 211.

¹⁴⁶ Անդ, էջ 226.

հեռացուց Օրմանյանը, Ղևոնդի վարձկան պաշտպաններն ալ իրենց դերն ունեցան, և իրեն դեմ մղված պայքարին մեջ գործոն

մաս առին, Ազգային երեսփոխանական ժողովին թե մամուլին մեջ, Ղևոնդի կուսակիցները:

14. ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ԴԱՎԱՆԱՆՔՆԵՐԸ

Պոլսո հոգևոր պետերուն միջև փոխադարձ այցելություններ վաղուց է կային: Անոնք սկիզբ առին Մատթեոս Չուխաճյան պատրիարքի օրով հոգևոր տերերու գահակալությանց առթիվ, երբոր շնորհավորական այցելի սկսան տալ անոնք իրարու:

Օրմանյանն եղավ, որ պաշտոնական ձևի վերածնց այցելությունները հոգևոր պետերու միջև: Միշտ շնորհավորական այցելություններ էին անոնք և տեղի կունենային ամեն տարի Զատիկվան առթիվ, երբ առաջին անգամ Օրմանյան ինք կայցելեր Հունաց Պատրիարքին, որ հետո կփոխադարձոր անոր այցը: Հայ կաթոլիկ պատրիարքը առաջին անգամ ինքն էր որ կուգար Հայոց Պատրիարքարան, և ապա կընդուներ հայոց պատրիարքին փոխադարձ այցը: Բողոքականներու ազգապետը ևս առաջ ինքն էր որ կուգար:

Օրմանյանի պատրիարքության տարիներուն բնականոն էին այսպես պաշտոնական հարաբերությունները մյուս երկու հարանվանությունաց հետ, թեև այդ պաշտոնական հարաբերությունները պայմանագրական այցելություններն անդին չէին անցնիր հաճախ:

Պետք է ըսել, որ ներքին պայքարները վաղուց է դադրած էին հայ կաթոլիկ համայնքին ներս: Թեև առավելապես վաղաձևին բերումն էր այդ, որ որևէ վեճ թույլ չէր տար համայնքներու ծոցին մեջ: Մյուս կողմն կաթոլիկ պրոպագանդան ալ մեղմացած էր, և բռնի լատինացման փորձեր ատեն մը չեղան: Ասկե զատ հայ կաթոլիկ պատրիարքության ենթակա բոլոր եկեղեցիները իրենց հայ ծեսը կպահեն, թեև թթու կաթոլիկներու լայն խավ մը միշտ կար, որ կշարունակեր ինքզինք «կաթոլիկ միլլեթի» նկատել, համառելով ձերբազատված մնալ հայ կոչումեն, և այդպես ալ կարձանագրելի պետություն տուժաներուն մեջ: այդպես կարձանագրվեր նաև իրենց ազգությունը իրենց անձնաթուղթերուն մեջ (նուֆուս թեքերեսի), ու առավ իրենք զիրենք ապահովված կկարծեին հալածանքներեն, որոնց ենթակա էր հարազատ հայր: Պետք է ըսել, որ «կաթոլիկ միլլեթի»-ին պատկանողները իրենք իրապես զերծ էին համիդյան վարչական ինչ-ինչ սեղմումներեն, և կրնային, օրինակ, իրկրին մեջ ավելի ազատ ճամբորդել:

Այս բոլորով հանդերձ հայ ավանդությանց հավատարիմ տարր մը միշտ կար կաթոլիկ հայ համայնքի ծոցին մեջ: Այդ բանին մեջ Մխիթարյանները իրենց բարերար դերն ունեին, վեներաբիլներն ըլլան թե վեներաբիլները: Սերունդը, որ Մուրատ-Ռափայելյանն կուգար, կկատարեր թթմորի իր դերը: Նույն դերը կկատարեին նաև Մխիթարյանց բացած վարժարանները Պոլսո մեջ թե հավանները, և թույլ չէին տար, որ հայ լեզուն բոլորովին չբանա հայ կաթոլիկ համայնքին ծոցեն:

Հայ բողոքականները իրենք զիրենք ավելի մոտ կզգային հայության, թեև, պետք է ըսել, որ անոնց թթուները ավելի ահավոր էին հաճախ: Փոխարեն՝ մարդորսության փորձերը ավելի շատ անոնց կողմն կուգային հիմա: Բողոքական միսիոներները կկատարեին այն միևնույն դերը, զոր երեման կատարած էին ունիտոները, սա տարբերությամբ, որ բողոքականները կփորձեին «բրիտանիայ» դարձնել «հեթանոս» հայը, մինչ ունիտոները աշխատած էին «հերետիկոս»-ները դարձնել «ուղղափառ»: Բողոքական միսիոներներու խայծը առավելապես իրենց բացած կոլեջներն էին, ու մանավանդ իրենց սաները Ամերիկա՝ զրկելու խոստումները: Միսիոներներու մեջ որքան զգվելիները կային, որոնք հայը կմեղցնեին հայուն մեջ:

Երբ Օրմանյանի պատրիարքության շրջանին մեղմացած էին դավանական վեճերը, պատճառը Համիդի գրաքննությունն էր մասամբ, որ առհասարակ վեճերն կզգուշանար, թեև մարդորսության փորձերը միշտ կշարունակեին ըլլա բողոքական միսիոներներու, ըլլա կաթոլիկ գործակալներու կողմն, որոնք վարժված էին շահագործելու հայկական թշվառությունը:

«Կարոտներու և որբերու համար կաթոլիկներն ընձեռված նպաստները,— կգրե Օրմանյան,— իբր խայծ կծառայեին կրոնական որսորդություն տարածելու: Ինչ որ առաջ քողարկյալ և վարպետ ձևով կգործվեր, հետզհետե սկսավ համարձակ ընդարձակվիլ և գրեթե պաշտոնապես հաց ջամբած ատեններն՝ փոխարեն պահանջեցին անոնց լույս հավատքը, և դրամ տված ատեններն եկեղեցին փոխել պայման դրին, և այնչափ ալ հառաջեցին, որ հավատացյալը այդ պայմանը չգործադրեն, սկսան նաև դա-

տաստանավ և բռնի հետս առնուլ տված ողորմութիւննին»¹⁴⁷։

Կարծես արդարացնելու համար խլրդային այդ աշխատանքները, հանկարծ 1899 մարտին հրապարակ կելլեն գրքույկ մը, որ «Մեր սուրբ հարց դավանութիւնը» խորագիրը կկրեն, և որուն իբրև հեղինակ կներկայանար Մկրտիչ Աշճյան անուն կաթողիկ վարդապետ մը, թեև Օրմանյան հավանական կգտնեն, որ գրքույկը ներշնչված էր ուղղակի հայ կաթողիկներու պատրիարք Ազարյանէն։ Գրքույկը, որ լույս տեսած էր իբրև թե սպրդելով գրաքննության ուշադրութենէն, միակ նպատակ ունենալով անկողնացանել, թե Հայ Եկեղեցին սկիզբէն իսկ ենթակա եղած է պապին, և թե Լուսավորչին սկսյալ մինչև ներսես Լամբրոնացի, բոլորն ալ հոռմեադավան եղած են։

Օրմանյան չէր կրնար առանց պատասխանի թողուլ Հայ Եկեղեցւոյ մասին եղած այս վերագործը այնպիսի պահու մը, երբ կիրքերը խաղաղած կկարծվէին ա'լ։ Չէր բավեր սակայն քարոզներու մեջ ձաղկել այդ անտե-

ղի հրատարակութիւնը, այլ պետք էր գրքին պատասխանել գրքով։ Իսկ այդ հնարավոր չէր գրաքննության այն օրվան պայմաններուն մեջ։ Միակ ելքը կոնդակով մը պատասխանելն էր, որովհետև կոնդակները գրաքննության ենթակա չէին։ Ու արդարև Օրմանյան իր պատասխանը լույս ընծայեց 1899 մայիսին կոնդակի մը ձևով, ուր գրեթե ամբողջ գիրք մը խտացած է և ուր նախապես կնշանակե ողորմութիւն ձևի ներքև դավանակից որսալու անձա՜ ձեռնարկը, կբացատրեն Պետրոս առաքյալի գերագահության պարագան, կհերքեն Լուսավորչի Հոռմ երթալուն, Սեղբաստրոս պապին աստիճան և շնորհ ընդունելուն և «Դաշանց թուղթ»-ին զրույցները, և կպարզեն Հայ Եկեղեցւոյ հայրերեն բերված վկայութիւնները, որոնց վրա կհենուր Աշճյան վարդապետի տետրակը։

Կոնդակի ձևով հրապարակ ելած այս պատասխանը ալլապես Օրմանյանի միակ հրատարակութիւնն էր դավանական հարցերու մասին իր պատրիարքութիւնն ընթացքին։

15. ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԸՆԴԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԴԵՊ

Նախընթաց գլուխներու մեջ տեսանք, թե Օրմանյան հայկական շարժման հանդեպ որոշ խանդավառութիւն է ունեցած իր երիտասարդութիւնը։ Կարնո շարժումը, օրինակ, որ խմորվեցավ իր իսկ աչքերուն տակ, իր համակրութիւնն ալ ունեցած է հետը։ Եվ այդ պարագան, որ գաղտնիք չէ մնացած որոշ խավերու, հմայք մը ստեղծած է իրեն համար երիտասարդութիւնն աչքին։ Այդ հմայքին արձագանքն են Ձոհրապի տողերը Օրմանյանի մասին, թե ան եպիսկոպոսներուն երիտասարդն է և երիտասարդներուն եպիսկոպոսը։

Օրմանյան Կարինէն դարձին ևս այդ հմայքը երկար ատեն պահած է իր վրա, և հետևաբար առանց գոհունակութիւն չէ, որ ընդունած են հեղափոխական շրջանակները իր պատրիարք ընտրվելը 1896-ին։

Եվ սակայն պարագաները ուրիշ Օրմանյան մը դրին Պատրիարքական Աթոռին վրա։ Այդ պարագաները թույլ պիտի չտային, որ ան շարունակե Իզմիրլյանի ավանդութիւնները Պատրիարքարանի մեջ և իր վրա պահէ կուսակցականներու երբեմնի համակրութիւնը։ Արդարև, Օրմանյան կըսեն, թե իր պաշտոնավարութիւնն շրջանին Համիդե ոչ նվազ դժվարութիւն պատճառած են իրեն կուսակցականները։ «Անոնք,— կգրեն Օրմանյան,— զիս իրենց կամակից գիտնալով 1882-ի Կարնո դեպքերու հետևանքը, իմ պատրիարքա-

կան ընտրութիւնն չէին ընդգիմացած»¹⁴⁸։ Օրմանյան պատրիարք ալլա սակայն Կարնո առաջնորդը չէր, ինչպես 1896-ը նման չէր երբեք 1882-ին։ Տասնչորս տարիները, որ սահած էին Կարինէն ի վեր, նոր պայմաններ ստեղծած էին հայ ժողովուրդին համար և խրամատը ավելի ևս լայնցուցած երկու հակոտնյա մտայնութիւնաց միջև։ Պետք էր կամ Համիդի դեմ պայքարը շարունակել և կամ սիրաշահիլ Համիդը։ Այս ճամբաներն մեկը պետք էր նախընտրել։

Նոր պատրիարքը վերջինն էր, որ նախընտրեց։

Օրմանյան, այս կերպով, ճակատ կստեղծեր սակայն իր դեմ ալ։

«Կուսակցական մարմիններե,— կգրեն ան,— շարունակ ստիպում կրեցի, կամ իրենց դադափարներուն համակերպիլ ու ձեռնարկները քաջալերել և կամ պատրիարքութենէն հրաժարիլ։ Զիս բռնադատելու համար երեսունի չափ սպառնական նամակներ տեղացուցած են վրաս, անգամ մը մահափորձ ալ ըրած են հրազենով և ուսես վիրավորած, բայց ես հարկ չեմ տեսած ընթացքս փոփոխել, որչափ ալ կանուխեն ավելի համարձակ դադափարներու ծառայած ըլլամ։ Ուրիշ է անհատական անձ մը ըլլալ, և ուրիշ է հանրութեան օգուտին պատասխանատվութիւնը կրել»¹⁴⁹։

¹⁴⁷ «Ազգապատում», Գ, էջ 5105։

¹⁴⁸ «Խոհրդ և խոսք», էջ 33։

¹⁴⁹ Անդ, էջ 18։

Եվ արդեն Օրմանյանի դեմ պայքարը կսկսի, հետզհետե դառնալով ավելի բուռն և ավելի անհերոզ:

Օրմանյան տեղյակ էր անշուշտ արտասահմանի մեջ իր դեմ զբաղմունքներուն: Գիտեր, որ ազատ երկրի մեջ նստող մը տարբեր կդատեն ներսը, և պարզ քաղաքացի մը բոլորովին ուրիշ կերպով կմոտենա հարցերուն. քան պատասխանատվություն ստանձնող մարդը: Ինքն անգամ, ինչպես կխոստովանի, տարբեր տեսություններ ունեցած էր հայ ժողովուրդը հուզող խնդիրներուն մասին Պատրիարքական Աթոռը չեկած:

Ծիշոտ է, որ արտասահմանի քննադատությունները, թերթերու բեմին, երբեմն սահմանը կանցնեին. անոնք կփոխվեին ուղղակի հայհույանքի: Օրմանյան կըսե, թե իր առաքելության գիտակ, բոլորովին պաղարյուն մտիկ կըներ այդ բոլորը. բայց չենք գիտեր, թե հոգեկան ի՞նչ խռովք զգաց ան, երբ կա-

ղանդի մը փաթթոց մը նվեր դրկեր էին իրեն Բուլղարիային. ավելի դառն թված պետք է ըլլա իրեն այդ, քան սպառնական նամակները, զորս անընդհատ կստանար, և ավելի զարհուրելի, քան այն զնդակը, զոր իր ուսին ստացավ Մայր Եկեղեցիի մեջ պատարագած տոնին:

Օրմանյան կըսե, թե բոլոր այդ թշնամական արտահայտությունները օգտագործած է ինք զիջում մը ավելի կորզելու համար Համիդին, և թե հաջողած ալ է:

... Ավելի հետո, երբ այլևս դիրքի վրա չէր և Օրմանյան պատրիարքը պիտի ներկայացներ վաղվան մարդոց, ինքն ալ չէ խնայած իր բառերը ամեն անգամ, որ պետք զգացած է կուսակցականներու և անոնց գործունեության մասին խոսիլ:

Այստեղ արդեն Մաղաքիա Օրմանյան Կարնո երբեմնի առաջնորդը չէ. ան համոզված հակահեղափոխական մըն է ալ:

16. ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ԵՎՐՈՊԱՆ

Այն օրեն ի վեր, որ հայ ժողովուրդը իր դատը կապեց Եվրոպայի կարեկցությանը, ահավոր տագնապններ անցավ ան: Հուլյսերն ու հուսախաբուությունները անընդհատ հաջորդեցին իրարու: Կգինովնա ու կմոլորի ժողովուրդ մը, որ իր ճակատները հույսերու և երազներու կհանձնե, ու կշվարի և կսայթաքի ամեն մեկ հուսախաբության հետ: Ցնորքներով տարվող ժողովուրդ մը աղետի պահուն կսթափի միայն, և ժողովուրդ մը, որ սթափելն հետո կլեցվի դանուկությամբ, կկորսնցնե այլևս իր հոգեկան խաղաղությունը. բայց երբեմն կընդվզի ալ: Հայ ժողովուրդը ևս հուսաց և հուսախաբ եղավ, մոլորեցավ և սայթաքեցավ հաճախ: Իր ուժերը դավաճանեցին իրեն, ինչպես դավաճաներ էին իր հույսերը: Իսկ Եվրոպան խաբեց միշտ զայն: Անոր հույսերն հրահրեց ու զայն լքեց աղետի պահուն, անոր ընդվզումը տեսավ, բայց զոհ միանակր թողուց իր դահիճին հետ: 1878-են մինչև 1896 շատ կարճ շրջան մըն է պատմության համար, բայց որքան ցնորք և որքան աղետ այդ կարճ շրջանին մեջ, որքան ճիգ ու որքան արուեստ: Եվրոպան այդ բոլորը կտեսներ ու կմնար լուռ: Քանի մը կեղծավոր ճառ խորհրդարաններու բեմին, ու քանի մը գիր Բարձրագույն դռան, ու «բաղադակիր» աշխարհը իր պարտքը լիովի կատարած ըլլալ կկարծեր:

Համիդ որեւէ մեկին ավելի կճանչնար սակայն Եվրոպան: Ան գիտեր հակամարտությունները, որոնք կբաժնեին Եվրոպան, և գիտեր նաև օգուտ քաղել անոնցմե: Ավելին. ինքն ալ իր կարգին կարեր այդ հակամարտու-

թյունները, որովհետև կհավատար բաժնելով տիրելու ուժին: Արևելյան խնդիրը Համիդի օրով ուրիշ բան չէր, բայց եթե Եվրոպայի փորձերը «հիվանդ մարդը» հոշոտելու և ավարը բաժնելու, ու Համիդի ճարտարությունը զանոնք գրգռելու իրարու դեմ, ու վտանգի պահուն զանոնք լռեցնելու պղտիկ գիշումներով: Ականջը սրած, Համիդ կհետևեր Եվրոպայի ներքին վեճերուն, ստուգելու համար, թե ո՞րն է ուժեղը տվյալ պահուն, որպեսզի ինքն ալ պզտիկ մը շեղն իր քաղաքականությունը: Եթե հովերը ավելի ուժեղ կուգային Բրիտանական կղզիներեն, մեծ եպարքոսի պաշտոնին կբերեր իսկույն Քյա-միլ փաշան, որ, ճանչցված էր իբրև անգլիացիներուն մարդը. երբոր Գերմանիան ամուր կկարծեր, Սալիկ փաշան կկանչեր Բարձրագույն դուռ: Ու քանի՜-քանի՜ անգամ այս երկու փաշաները փոխնիփոխ հաջորդած են իրարու իբր մեծ-վեցիդ Համիդի իշխանության տարիներուն: Վերջին տասնամյակին էր միայն, որ անոնք հանգիստ նստած էին իրենց ապարանքներուն մեջ, որովհետև Համիդ կկարծեր, թե առ այժմ անվնաս է Եվրոպան: Հայկական խնդիրը ազատած էր անոր ճիրաններեն, իսկ մակեդոնական հարցը կաշխատեր շարթնցնել իր քունին:

Օրմանյանի պատրիարքության շրջանին Եվրոպան անգամ մըն ալ մեկուսացած էր ուրեմն իր անփառունակ անտարբերության մեջ, ինչ կվերաբերեր Հայկական դատին: Ականջը խցած իր տառապանքին մեջ զալարվող ժողովուրդի մը ճիշերուն, ան խցած էր և իր խճմտանքը: Ջարդերը, որոնք 1895-ին

և 1896-ին ղեկտնեք էին ժողովուրդ մը իր վերելքի թափին մեջ, ծառայեք էին միայն Եվրոպայի շահերուն: Անոնք պատրվակ էին Համիդեն ավելի դյուրին կորզելու իրենց պատառը Եվ արդարեւ, ամեն մեկը բան մը կորդած, Համիդը ազատ ձգած էին իր բոլոր նախաձեռնութեանց մեջ:

Եվ սակայն Օրմանյան ևս քանիցս առիթը ունեցաւ դեմ-հանդիպման գալու Եվրոպային Պահու մը, երբ Եվրոպան, թեւ բաժնւած երկու ճակատներու միջեւ, բայց Պոլսո մեջ համախումբ կենդկայանար վեց մեծ պետութեանց պիտակին ներքեւ, և այդ վեց մեծ պետութեանց Պոլսո դեսպանները իրենց սարսափին տակ կպահեն Համիդը իրենց ամենօրյա միջամտութիւններով և կփորձեն շահագործել ամեն մեկ հարց, որ Թուրքիան կխռովեր ներսն, հայոց պատրիարքը չէր կրնար պաշտոնական շփում չպահել անոնց հետ: Որքան ալ գիտնար, թե ի՞նչ դառն հեզնութիւն կա պահված Եվրոպայի անուշ խոսքերուն ներքեւ, սակայն չէր կրնար արհամարհել զանոնք:

«Դեսպանատուններուն հետ հարաբերութիւնս կատարյալ և լավ էր,— կգրէ Օրմանյան,— եվրոպական լրատու գործակալութեանց հետ ալ շարունակ հաղորդակցութեան մեջ էի, պետական պաշտոնատանց ընթացքին ներքնապես տեղյակ էի, չէի կրնար ինքզինքս խաբել, և Ազգին մեջ շփոթ և տերութեան կողմն բռնութիւն հարուցանելով կարծել, թե Եվրոպա անմիջապէս միջամտութիւն պիտի գործէ հայոց պաշտպանութեան, ինչ որ կուտակեցական մարմիններու երազն էր, և անոր վրա կհիմնվեր իրենց ծրագիրը»¹⁵⁰:

Դեսպանատուններու հետ իր ունեցած կապին մասին խոսելով, Օրմանյան կգրէ այլուր. «Արտաքին հարաբերութեանց շրջանակին մեջ կմտնա նաև դեսպանատուններու հետ պահվելիքը, և հետեալար զանց չէի կրնար ընել այդ կետն ալ, քանի որ անոնց տրամադրութիւններն կախում ունեին պետական գործերը: Վեց մեծ պետութեանց դեսպաններուն հետ ալ մոտեն հարաբերութիւն պահած եմ, օսմանյան կառավարութեան հանդէպ անոնց պահած միտքին մոտեն տեղեկացած եմ, դաշնագիրներու գործադրութեան և քրիստոնեից պաշտպանութեան համար ունեցած տրամադրութիւններուն և հրահանգներուն ներքին ծանոթութիւն ունեցած եմ, և ըստ այնմ առաջնորդված եմ իմ պաշտոնական քայլերուն մեջ: Առանց մանրամասնութեանց մտնելու բաւական ըլլա ավելցնել, թե գործունիա դեր մը գտած չեմ անոնց մոտ, իսկ ազգային շարժումներով անոնք ստիպե-

լու միտքն ալ երազատեսութիւն սեպած եմ»¹⁵¹:

Հայկական խնդիրը իր նախորդներն ու մանք արծարծել էին, երբ տարբեր պայմաններ կային: Վարժապետականի փորձերուն Եվրոպան պատասխաններ էր, սակայն քմի-ծաղով մը, հայ ժողովուրդի երեսին նետելով թուղթի կտոր մը միայն: Իզմիրլյան ավելի դժբախտ էր եղեր. ան բոլորովին անտարբեր գտած էր Եվրոպան արյան հեղեղներուն առջև, զորս անոր իսկ տված հուշերն ստեղծել էին: Վեհապետյան և Աշքբայան Հայկական հարցին երբեք մոտեցած չէին և հետեալար առիթ ունեցած չէին Եվրոպան ճաշակել: Օրմանյան իշխանութեան կուգար երբ այդ Եվրոպան, ամուր կղպած իր խղճմտանքը, Համիդին կորապասներ, հերթը զիջած Գերմանիո Վիլհելմ կայսեր, որ Թուրքիան իր ափին մեջ կուզէր ունենալ, ավելի հեռուն ձգտել առաջ: Օրմանյան միամտութիւն կկարծէր այդ օրերուն որեւէ փորձ Եվրոպայի խղճմտանքը արթնցնելու: Անգլիո նաւատորմը միշտ պիտի չկարենար Արարատը բարձրաւալ, հսկ զերմանը միշտ պիտի չուզէր պոմերանացի զինվոր մը անգամ զոհել, եթե գիտնար իսկ, թե ժողովուրդ մը պիտի փրկէ: Օրմանյան գիտեր, որ երբ իրենց պետութեան սեփական շահն է խնդրո առարկա, միևնույն մարդը կդառնան Բիզմարկն ու Գլադստոնը: Ի՞նչ կարծէր Հայկական դատը, երբ Անգլիո Կիպրոսը պիտէր էր, ու Գերմանիո՝ Բաղդադի երկաթուղագիծը. իսկ ի՞նչ շահ ունեին Հայաստանն:

Օրմանյան կրսե սակայն, թե ցույց տվաւ Եվրոպային, որ հուշը կտրած է իրմե. սիրալիր կապեր միշտ պահեց Եվրոպայի հետ. հարգանքի պայմանադրական ձևակերպութեանց մեջ երբեք չթերացաւ. նույնիսկ փորձեց Վիլհելմ կայսեր ներկայանալ, երբ ան Պոլիս էր եկած Համիդին այցի, ու մեղքը իրը չէ, եթե ձախողեցաւ այդ ունկնդրութիւնը:

Եվ մյուս կողմն Օրմանյան կուզէր, որ հայցավեր արձագանք գտնեն դուրսը: Առիթ չէր փախցնել դեսպանատանց ականջը հասցնելու դժնդակ փաստեր, զորս ալլապես պիտի չգիտնար Եվրոպան: Մենք մոտեն գիտենք, որ ան երբեմն Պիեռ Փիլառին ձեռքը կհասցնէր դապառն ստացված սրտաճմիկ լուրերը, որպէսզի անոնք լուս տեսնեն «Պոռ Արմենիա»-ի մեջ. անոնք կստացվէին հաճախ Բաբգեն վարդապետի մոջոցաւ, որ իբրեւ թե զանոնք գաղտնի կվերցնէր Պատրիարքարանն. հետագային միայն պարզվեցաւ, որ Օրմանյան ուղղակի ինքն էր, որ կուտար զանոնք:

¹⁵⁰ «Առիթ» և «Խոսք», էջ 78:

¹⁵¹ Անդ, էջ 31:

Սկեպտիկ էր ան դեպի եվրոպան, բայց անիմատ կգտնեիր զայն արհամարհելու իր պատրիարքության ամբողջ շրջանին խուլ

մնաց սակայն եվրոպան։ Ան արհամարհեց հայ ժողովուրդն ու իր դատը։ Ան շարունակեց խնամել «հիվանդ մարդը»։

17. ԼԱՇԵՅԻ ԶԵՌԱԳԻՐԸ

Դեպքերին մեկը, որ իր պատրիարքության զուգահեռացավ և որուն առթիվ Օրմանյան անախորժությանց պիտի ենթարկվեր պատրիարքութենեն ինչպիսի հետո, Լահեյի խորհրդաժողովն էր, որ տեղի ունեցավ 1899-ին Ռուսիո ցարին նախաձեռնությամբ, իբրև թե խաղաղությունը ամրապնդելու համար աշխարհի ժողովուրդներուն միջև։

Ինչպես բոլոր միջազգային նման դեպքերու, այս առթիվ ալ ցնորքներով տարված էին հայերը, կարծելով, թե իրենց խնդրով ալ պիտի զբաղին պետությունները Լահեյի մեջ, կամ թե նկատի պիտի առնեն զայն, եթե պաշտոնապես ներկայացվի իրենց հարցը։

Եվ ինչպես բոլոր նման առիթներու, այս անգամ ալ կասկածներով պաշարված էր Սուլթան Համիդը, վախճալով, որ Լահեյի մեջ Հայկական հարցը նկատի կառնվի, հոգ մը ևս ստեղծելով իրեն։

Այս պայմաններուն մեջ է, որ ծագում կառնեն այն դժբախտ խնդիրը, որ հայ տարեգրությանց ալ անցավ «Լահեյի հեռագիրը» խորագրին ներքև։

Սկիզբը որևէ կնճռոտություն չկար. Լահեյի մեջ վիճաբանության նյութ պիտի չդառնային պետությանց ներքին գործերը։

«Ռուսաց կայսր գեղեցիկ խորհուրդ մը հղացավ,— կգրեն Օրմանյան,— պատերազմներու աղետը խափանել, և այս նպատակով բոլոր պետությանց դիմեց և համահաճություն կազմեց ղեսպանախորհուրդ մը կատարել, որուն տեղ որոշվեցավ Հոլանդիո կամ Ստորին Նահանգաց թագավորանիստ Լահեյ մայրաքաղաքը։ Դեսպանախորհուրդը միակ նյութ պիտի ունենար,— պատերազմները խափանելու միջոցներուն վրա խորհիլ և խորհրդակցիլ, առաջարկներ կազմել և որոշում կայացնելու դյուրություն ընծայել. բացարձակ կերպով պայմանավորված էր յուրաքանչյուր պետության ներքին գործերը կամ մասնավոր խնդիրները ոչ առաջարկի և ոչ վիճաբանության նյութ ընել։ Գրեթե աշխարհի բոլոր պետությունները ներկայացուցիչներ հղեցին, օսմանյան պետությունն ալ մասնակցեցավ հատկապես շեշտելով, որ իր ներքին գործերը խնդրի նյութ պիտի չլլայն»¹⁵²։

Հետո սակայն արտասահմանի հայերը ու գեցիին Լահեյին օգտվիլ՝ հայկական ցավերը

պատմելու համար եվրոպային։ Համիդ, այլալմեն եղած, սկսավ իր զայրույթը Թուրքիո հայերեն առնել՝ նոր խստություններ կիրարկելով անոնց դեմ և ավելի ծանր սպառնալիքներ ընելով։

«Այդ պարագաները հրատարակված և հրապարակված ըլլալով միատեղ,— կգրեն Օրմանյան,— հայ կուսակցական կեդրոններ որոշեցին Հայկական խնդիրը ղեսպանախորհուրդին առջև հանել և նպաստավոր որոշում և լուծում ստանալ, և այս դիտմամբ պարասություններ և շարժումներ սկսան կազմակերպել եվրոպիո և Ամերիկո զանազան քաղաքացի մեջ։ Լուրերը Կոստանդնուպոլիս ալ հասան և 1899 ապրիլ 14-ին կառավարության կողմն հատուկ ազդարարություն եղավ պատրիարքին՝ զգուշանալ և ժողովուրդը զգուշացնել։ Պատրիարքը, գործերուն ընթացքին և եղիությունց և տեղեկությունց հետևող՝ վստահեցուց, թե մեր մեջ այդպիսի շարժումներ տեղի չեն ունենար, միայն, թե արտասահմանի մեջ եղածներուն երաշխավոր չի կրնար ըլլալ, քանի որ իր իրավասութենն դուրս կգտնվին։ Կառավարությունը այս բացատրությանց վրա նորեն հայտը մասին գործածված բացառիկ խստությունները ծանրացուց, նպատակ ունենալով արտաքիններուն հետ հարաբերությունները արգիլել, միանգամայն ավելի սաստիկ միջոցներու սպառնալիքներ ալ ավելցնել»¹⁵³։

Համիդի կատաղությունը ավելի ևս գրգռվեցավ, երբ լուր ստացավ, թե Մինաս Չերազ հանձն առած է Լահեյ ներկայանալ՝ հայկական բողոքները ներկայացնելու համար ղեսպանախորհուրդին։

Եվ ահա դժնդակ վայրկյանը հասավ Օրմանյանի համար. պետք էր հնարք մը գտնել և մեղմել Համիդի կատաղությունը։

«Չերազի Լահեյ եկած ըլլալուն լուրը հասավ։ Կոստանդնուպոլսո մեջ ալ խոսքեր տարածվեցան, որոնք գործեր կարծվելով, խստություններ սաստկացնելու պատճառ նկատվեցան։ ...Որոշման մը հանգելու, քալ մը առնելու հարկը անհրաժեշտ դարձավ, բայց ոչ հնար էր տաճկահայոց կացությունը հայտնել, և ոչ ալ պաշտոնապես ստել։ ... Օրմանյան բռնադատված էր որևէ հայտարարություն մը ընելով կայսերական ցասումը շիջուցանել, ինչպես ստիպված էր որևէ հա-

152 «Ազգապատում», Գ, էջ 5110։

153 Անդ։

կառակ հայտարարություն չընել, որ ոչ միայն կացության խտությունը ուրացած չլլար, այլև ինքն իրեն շարունակալ գանգատներուն և նույն օրեր իսկ ուղղած բողոքներու հակառակ չլլար»¹⁵⁴:

Օրմանյանի համար այլևս հնարավոր չէր խուսափիլ: Ան ինքզինքը ստիպված կարծեց հեռագրել դեսպանախորհուրդին, թե Պատրիարքարանը պաշտոնական հանգամանք չի ճանչնար իրեն դիմողներուն վրայ:

«Իսկույն խորհրդակցության մտավ Քաղաքական ժողովո անդամներեն և անդամ չեղողներեն ոմանց հետ,— կգրե Օրմանյան,— և փոխադարձ հավանության գաղղիներեն հեռագիր մը խմբագրվեցավ, որուն իմաստն էր, թե պաշտոնական կերպարան չենք ճանչնար այն անձանց վրա, որոնք լրագիրներու գրածին համեմատ դեսպանախորհուրդիդ

կդիմեն Հայ Ազգիկն անունով, և անոնց դիմելն ալ չենք ճանչնար»¹⁵⁵:

Օրմանյան այս բոլորը պատմելով կուզե վճռապես ըսել, թե իրեն համար անհնար էր այդ հեռագիրը չուղղել, և թե ան որևէ վնաս չէ բերած հայ ժողովուրդին և իր դատին:

Օրմանյան կավելցեն, թե մայիս 12-ին տված իր հեռագիրը Ազգային վարչության մայիս 14-ի հերթական նիստին «հաղորդվեցավ և լիազույն հավանությանը ընդունվեցավ, թեպետ ատենագրության շանցավ, ինչպես սովորություն էր այդպիսի փափուկ խնդիրները և հարաբերական դարձվածները ատենագրության շանցունել և հրապարակ չհանել»¹⁵⁶:

Ահա այս է կահելի հեռագրին ամբողջ պատմությունը, որ հազարի փոթորիկ պիտի ստեղծեր, Օրմանյանի անկումեն հետո:

18. ՕՐՄԱՆՅԱՆԻ ԻՄ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ ՄԵՋ

Օրմանյանի անունը հուշերուս խառնված է դեռ Ադափազարեն:

Արմաշ մեր քիթին տակն էր, ու հոն ինչ որ ըլլար, լուրը Ադափազար կվազեր կուզար: Երբ խելքս սկսավ հասնիլ, Օրմանյան այլևս հոն չէր. պատրիարք ըլլալու գացեր էր Պոլիս: Բայց դեռ Արմաշ կմնար անոր առնուր, ու երբեմն մեզի ալ կուզար: Արմաշի դպրոցը սորված ադափազարցի տղաքը որքան են պատմած մեզի Արմաշեն, Դուրյանեն ու Օրմանյանեն, այնտեղի վարդապետներեն և անոնց վեճերեն, թե ո՞րն է լավը, Դուրյանը, թե Օրմանյանը: Ու մեզ թված են, թե վարդապետներեն ո՞րն է Օրմանյանի համախոս և որո՞նք են Դուրյանիները:

Հետո Օրմանյանի անունը հուշերուս մեջ պրպտած ատեն, Ստեփանոսինն ալ կհառնե հանկարծ մեկտեղ: Իզմիթի ողբացյալ առաջնորդը շատ ախորժ չէր զգար Օրմանյանեն, ինչպես առհասարակ նոր ուսմանց հետամուտ հայ հոգևորականներն: Ամբողջ Իզմիթի թեմը, Ադափազարն ալ մեկտեղ, գոց գիտեր Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Հովակիմյանի սրամիտ ակնարկությունները դեպքերու և դեմքերու մասին, հեգնությունները, խաթոցները, զորս կցրվեր աչ ու ձախ: Օրմանյանի համար ան կըսեր հաճախ. «Ստամբուլի մեր պատրիարքը խոջաման (վիթխարի) մարդ է. հաթթա (նույնիսկ) ֆրանսերէն (ֆրանսերեն) ալ գիտե»:

Բախտը շուտով ինձ պիտի տար վիթխարի այդ պատրիարքը աչքովս տեսնելու պատենությունը:

Երբ 1901-ին մայիս մեզ Պոլիս փախցուց, ըրավ ըրավ իր երեք տղաքը Եսայան դրպոցը դրավ: Ամեն օր Ղալաթիային մինչև Թաքսիմ կուզայինք քալելով, բայց ի՞նչ էր որ այդքան ճամբան գավառեն նոր Պոլիս եկած տղեկին համար: Պարթևյանին դասաբանն էի, ուր Բերայի բոլոր թաղերուն խայտաբղետ լաճերը տարի մը կանցնեն, վերի կարգերուն համար մաղվելիս առաջ, երբ օր մըն ալ լուր ելավ հանկարծ, թե պատրիարքը դպրոց պիտի այցելի: Եվ արդարև քիչ հետո աղմուկ մը ծավալեցավ դպրոցին մեջ, վարժապետները իրար անցան, ու տղաքը խելոքիկ մը նստան իրենց տեղերը: Շատ շանցած մեր դասարանեն ևս ներս մտավ վիթխարի պատրիարքը, որուն տեսակ մը անձկությամբ կսպասեին քովիս տղաքը, ու մեկիկ-մեկիկ մեզ պազնել տվավ իր ձեռքը: Փառավոր մարդ չէր մեր Ստեփանոս սրբազանին պես, ոչ ալ վիթխարի, ինչպես զայն երևակայեր էի, նույնիսկ տգեղ էր կարելի է ըսել. բայց հանկարծ մտերմացավ տղոց հետ. մեկուն խրատ մը կուղղեր, մյուսին կատակ մը, և ամեն կատակն հետո կծիծաղեր կուշտ ու կուռ: Եվ վերջապես կարգը եկավ շաքարին. ամեն մեկս մեր բաժինն ստացանք թուղթե տոպրակներու մեջ:

Օ՛, այդ օրը մտքես երբեք չիլավ. վաթսուն տարի հետո դեռ զայն կհիշեմ այսօրվան պես...

Եվ անկե հետո հաճախ կընդունեինք Օրմանյանի այցը Եսայան վարժարան. փողոց մը անդին էր տունը, ու կօգտվեք ամեն ա-

¹⁵⁴ «Ազգապատում», Գ, էջ 5110.

¹⁵⁵ Անդ, էջ 5111.

¹⁵⁶ Անդ, էջ 5113.

որի՞նք, որպեսզի մեր դպրոցը գա. նսայանի հանդեսը բացառիկ շահագրգռություն ունեն, որովհետև հոն կուսանին իր քննողները՝ Պողոսիկը նախ, որ դպրոցակից էր ինձի, և Արաքսին ու Սիրարփին, դեռ փոքր աղջնակներ: Սիրարփին, հետագային, պատիվ պիտի բերեր իր ժողովուրդին: Համբավվոր հայագետ և բյուզանդագետ Սիրարփի Տեր ներսեսյանն է ան:

Օրմանյան դպրոցական մեր հանդեսներուն ալ կուգար. անձկութեամբ կսպասեինք մենք իրեն, ոչ թե անշուշտ իր ճառին համար, որ պետք է իմաստուն եղած ըլլար և որ սակայն ալն ատեն դեռ չէր խոսեր մեզի, ինչպես կխոսեին, օրինակ, Հմայակ եպիսկոպոսի խոսածները սարեն-ձորեն, այլ շարքին համար, զոր պիտի ճաշակեինք քիչ հետո...:

Հետո, օր մըն ալ փոխադրվեցանք Օրմանյանի բնակած թաղը: Զծիծաղի՛ք, բարի մարդիկ, որ այս տողերը կկարդաք հիմա: Ատեն մը կար, երբ մարդ հպարտ կղզար ինքզինք մեծ անուններով, որոնց մոտը բնակած էր: Քանինք՝ պարծնեցած են մեծ մեծ մարդոցով, որոնք ելած են իրենց թաղեն կամ գյուղեն: Զե՛ք տեսած վանեցիներ կամ մշեցիներ, որոնց բերնեն շողիք կվազե, երբ ձեզ կթվեն իրենցմե ելած մեծ մարդիկը: Ակնեցիին փքանալը չե՛ք տեսած Ակնա տված դեմքերը քեզ համարած ատեն: Սա մեր հարեան պղտիկ Պարտիզական անգամ որքա՛ն կստնար իր տված վարդապետներն ու վարժապետները հաշվելու պահուն: Աղափաղարցիներս, մենք, ալա՜ դ, մեկը շունենք ցույց տալու. դդում ու հավկիթ արտադրած ըլլալուն համար պատմության շանցնիք քաղաք մը: Ուրեմն շատ մի՛ տեսեք, եթե ես ալ քիչ մը պարծնեամ թաղովը, ուր բնակեցանք Պոլսո մեջ:

Այդ թաղը Ֆերիդինն էր:

Անվանի էին Պոլսո թաղերը: Ամեն մեկը իր փառքի տիտղոսն ուներ. մեկը կպարծենար իր այս կամ այն հիշատակարանովը, ուրիշ մը իր այս կամ այն բերքովը:

Ֆերիդինի փառքը իր մտավորականներն էին:

Բերայի թաղերեն ամենեն հայկականն էր Ֆերիդինն մեր տղայության ժամանակ: Հայ էր մեծ մասամբ իր բնակչությունը, և այդ բնակչության մեջ զգալի թիվ մը կկազմեին մտավորականները:

Ան կակսեր Ըթըր փողոցեն, հոն, ուր կրնակեր ինքը Օրմանյան, ու կերկնար մինչև Ենիշահին ու Դուլաբ-դերեն, դեպի խոնարհ մարդոց թաղերը:

Ո՛վ չկար Ֆերիդին թաղին մեջ. լեփ-լեցուն ուսուցիչներ նախ, մեջն ըլլալով Պե-

րայի հայ վարժարաններու տնօրեն Գրիգոր Մարգարյանը. շատ մը քահանաներ, համբավվոր Տ. Հովհաննես Մկրյանը. անոնց գլուխը. գրողներ ու խմբագիրներ, սկսյալ Բյուզանդ Բեչյանեն մինչև «Նորասփնտուր» վառյակները, դեռ չենք թվեր հայ բժիշկները, որոնք մոտեն էին թաղին, դեղագործները, ատամնաբույժները...:

Օրը քանի մը անգամ կանցնեի Ըթըր փողոցի առջև. և չէր պատահեր օր մը, որ չհանդիպեի Օրմանյանին, երբ կառքեն կիշներ կամ կառք կնստեր: Ա՛հ, խեղճ ձիերը, երբ կփոխադրեին մարմնեղ այդ երեք անձերը, Օրմանյանը նախ, բարապան Կարապետ աղան և զանգվածեղ կառապան Քառլոն, ուրկե՛ գիտնային, որ ամեն օր կփոխադրեին այնքան ծանր հոգեր ալ, որոնք ծանր էին, երբ առտուն կմեկնեին տունեն ու ծանր ալ կդառնային հաճախ տուն:

Այդ օրերուն ես արդեն Կեդրոնական վարժարանն էի: Ինչո՞ւ, չես գիտեր, բաներ մը կըլլա պատանին, երբ ավելի բարձր դպրոց մը կերթա, ու քանի մը գիրք ավելի կկարդա: Ա՛լ կակսի մարդու չհավնիլ, ամեն բանի չհավատալ, վերեն նայիլ շատ բաներուն վրա: Օրմանյան առաջին տարիներու հմայքը շունի հիմա մեր աչքին, և այլևս համով չէր գար մեզ իր բաշխած շաքարը: Իր քարոզներն անգամ չէին հրապուրեր մեզ, թեև մեր դասարանի պատուհաններեն կտեսնեինք, որ ժողովուրդը խուռն բազմությունամ եկեղեցի կվազե Օրմանյանի քարոզած օրերը:

Դպրոցականի վերջին հիշատակս Օրմանյանեն՝ արդեն անուշ չէ: Կեդրոնականի գրասենյակներուն վրա էի դեռ, երբ ոստիկանություն ճանկն ինկա: Խեղճ մայրս գլուխը հազար քարի կզարներ բանտեն աղատելու համար դիս: Օր մըն ալ կհաջողի Օրմանյանին ներկայանալ, երբ Ղալաթիո եկեղեցին եկած էր ան Արևազալի ժամերգության: Օրմանյան շատ պաղ կընդունի հեք կինը, ու կըսե ավելի քան պաղարյուն.

— Ինչ ընենք. գլխուդ քար մը ինկեր է. պետք է որ տանիս...:

Կրնա՞ք երևակայել տառապանքը թշվառ հայ մոր մը, որ հայոց պատրիարքի մոտեն կըսեին չհեկեկալով...:

Տարիներ հետո լսած եմ Արիս Ֆեհյանեն, որ Պատրիարքարանի առաջին գործակատարն էր այդ օրերուն, թե Օրմանյան նույն օրն իսկ կանչած է զինքը ու զրկած ոստիկանություն դուռ, ըսելով.

— Արիս էֆենդի, բան մը կրնաս նեքե...:

1908-ի գարունն էր. դժվար էր ռբան մը ընելը...:

19. ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ ԳՈՒՄԳԱՓՈՒՅԻ ՄԵՋ

Օրմանյան, տարվան սկիզբին իսկ, տեսակ մը հոռի նախազգացում ունի 1908 թվականին համար Թերևս կզգա, որ կխարխլի արդեն Համիդի վարչակարգը: Ու գիտե, որ վարչակարգերը իրենց հետ կառնեն ու պատմության գիրկը կտանին իրենց ներքև գտնվողներն ալ, զանոնք վարողներուն հետ մեկտեղ:

1908-ի սկիզբը լույս տեսնող Ազգային հիվանդանոցի տարեցույցին մեջ ծխական բառարանի իր հերթական հոդվածը ավարտած ատեն կխոստանա հաջորդ մասը լույս բնծայել հառաջիկա տարի, «Եթե Տեր հաջող»», խորհրդավոր կերպով ստորագծելով այս երեք բառերը:

Նույն տարվան սկիզբը հրատարակված Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույց»-ին սկիզբը երկու տող ունի, տեսակ մը խորհրդավոր բառախաղ նույն տարվան զուգահեյտող հայկական թվականին մասին, որ 4400—4401 տարեթիվն էր.

«Թվականնիս է Տն—ՏնԱ,
Երանի՜ քե չունեմա...»

Ու տնտնաց ճիշտ այդ տարին...

Օրմանյանի պատրիարքության վերջին օրերը խելահեղ ցույցերու, բայց միևնույն ատեն անստուգության բացառիկ օրեր էին: Համիդ Սահմանադրություն հռչակած էր. ժողովուրդը փողոց էր թափած ցնծությամբ արբելու. բացված էր բանտերուն դուռը: Եվ սակայն իրենք զիրենք փորձառու սեպող մարդիկ էին հավատար իրենց տեսածին. դեռ անտեղյակ անցուղարձերուն, որոնք Համիդը ստիպած էին անսպասելի այդ ժեստն ընելու, կասկածով ու զգուշությամբ կհետևեին դեպքերուն, անհամարձակ իրենց դիրքը ճշտելու իսկույն նոր կացության մեջ: Թափորներ կանցնեին փողոցներին «Կեցցե՛ ազատություն» պոռալով, թերթերը «Կեցցե՛ Սահմանադրություն» կաղաղակեին օրերն ի վեր, և սակայն դեռ մարդիկ կային, որ խաղ կկարծեին այս բոլոր եղածները, ու կասկածով և անվստահությամբ կսպասեին անոնց ելքին:

Օրմանյան աղոնցման մեկն էր: Մոտեն կճանչնար ան Համիդը և չէր հուսար, որ սիրով կատարած կրնար ըլլալ ան իր այդ խելագար ժեստը երեսուն երկու տարի աքածաներու մեջ պահելն հետո երկիրը: Ու հետևաբար ինքզինքը ստիպված կարծեց ան վերապահ մնալ քանի մը օր, սպասելով, որ մյուս հոգևոր պետերը իրենց դիրքը ճշտեն: Զգուշ ուղեց մնալ ան առաջին օրերու այդ աղմուկին մեջ:

Զգուշություններ կան, որոնք կրնան ճակատագրական ալ ըլլալ: Այդպես եղավ նաև Օրմանյանի համար:

Օրմանյան, թուրք «Հուրրիեթ»-ին հետ, կիսակն իր կյանքին ամենին դժնդակ շրջանը, դառնությանց ու մաքառումներու, հոգեբու և ճիգերու տասներկու երկար տարիներ, ուր ստիպված էր հազար փորձությանց կուրծք տալ և սակայն չհուսահատիլ, տագնապ տաճնապ անցնիլ և սակայն ամուր մնալ, պայքարիլ ու շտկարանալ, տքնիլ ու չհոգնիլ, տառապիլ ներսեն՝ դուրսեն զվարթ ձևանալ, ընել հնարավոր ամեն ինչ՝ հայության պահպանման համար:

Երբ փորձենք ճշտել իր տեղը մեր պատմության մեջ, պիտի դեռ անդրադառնանք նկարագրին ալ, որ անորը եղավ կյանքի այս կամ այն շրջանին պահուն: Բայց չենք կրնար չըսել, իր պատրիարքության շրջանը փակելու առթիվ, թե նահատակություն մըն ալ իր այդ շրջանին կյանքն եղավ, որովհետև նահատակությանն տարբեր բան մը չէ ցավերո՞ւ դեմ մաքառիլ ու չգտնել անոնց դարմանը, կարիքներու առջև գտնվիլ և զանոնք ամոքելու ուժը չունենալ, զանգատներ լսել և պատասխանել չկարենալ, շարժարվիլ մուրճին ու սալին միջև, փոթորկիլ ներսեն ու ստիպված ըլլալ զայրույթը ներսը զսպել, և ավաղ, երբեք չհասկցվիլ: Ու փոխարեն ձախորդությանց բովանդակ մեղքը շակել, և իրեն վերագրված տեսնել բոլոր բիծերը, որոնք կացությանն էին ու իր շրջապատինը:

Եթե ուզենք իր գործունեությունը հատկանշել պատրիարքության սույն տասներկու տարիներուն մեջ, ուրիշ բանաձև չունինք, բայց եթե իր իսկ բնորոշումը իր մասին, թե ուրիշ բան չեղավ ամբողջ այդ տասը տարին, այլ միայն «լարախաղաց» ու «գազանազուսպ», թեև պետք է ըսել, որ ահավոր էր այդ ալ, որովհետև ստիպված էր հաճախ լարին վրա մինակը չըլլալ, ու գաղանք երբեմն գտնել անզուսպ և վտանգավոր նպասներու մեջ:

Եվ եթե փորձենք մեր ալ կողմի իր պատրիարքության ճշգրիտ բնորոշումն ընել, տեղին պիտի ըլլար ըսել, թե ան ընթացավ ողորդելով և բողոքելով: Բայց պետք պիտի ըլլար և ավելցնել, թե այդ ողորդումներուն մեջ կսկիծ ու դառնություն կար, այսինքն նաև տեսակ մը բողոք, զոր մարդ կպոռթկա հեկեկացած ատեն, իսկ բողոքները ուրիշ բան չէին հաճախ, եթե ոչ ողորդմ մը իրենց կարգին, այսինքն խառնված աղերսի և սուրափի:

(Շարունակելի)